

К-14038
П257030

К-14038

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

№ 45

ІСТОРИЧНА СЕРІЯ

ВИПУСК 4

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

5

20

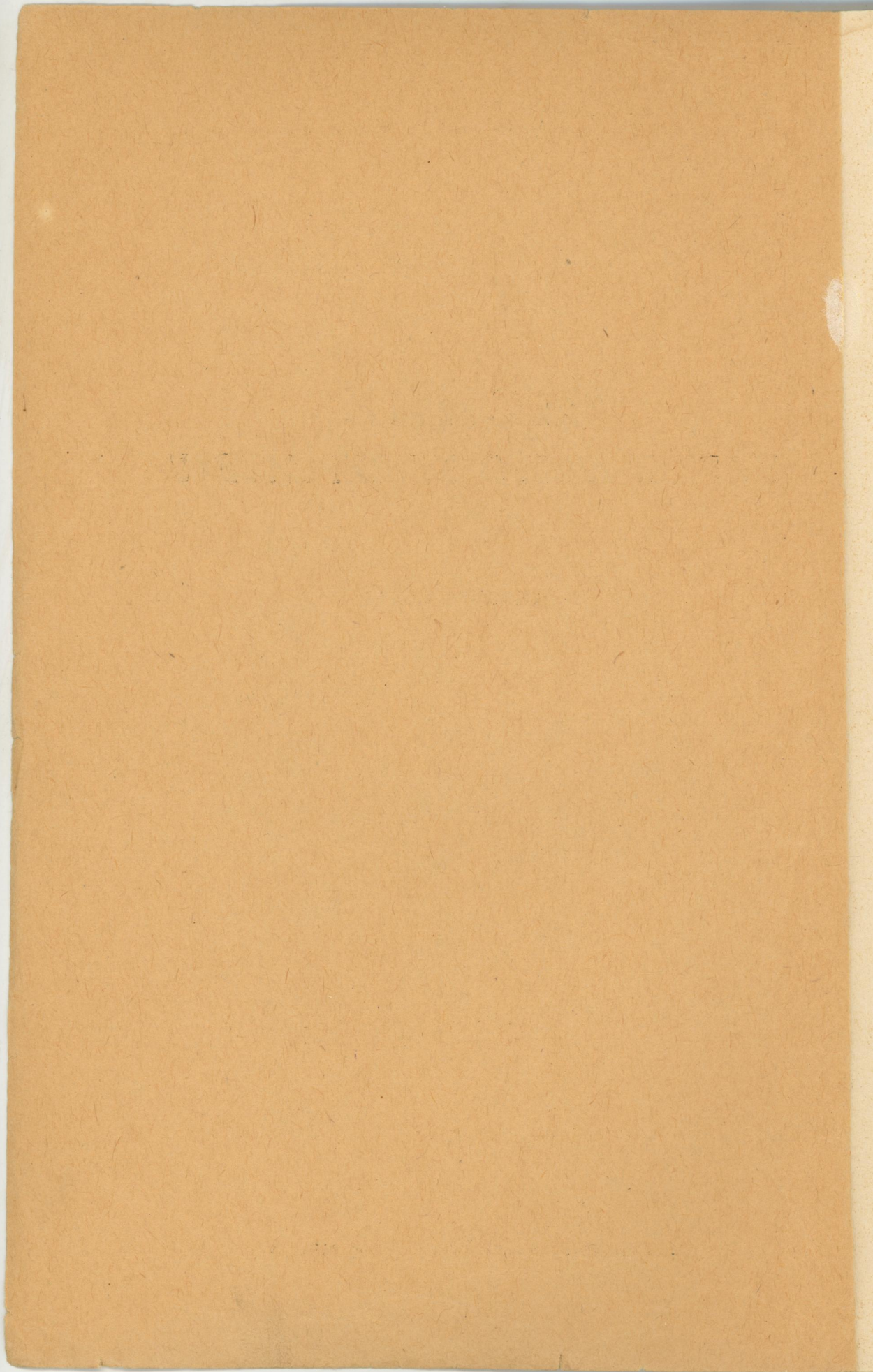
Ціна 46 коп.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00289243

2

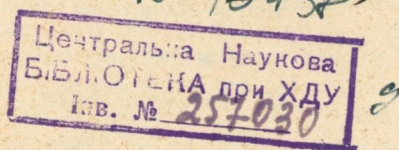

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 45

ІСТОРИЧНА СЕРІЯ

ВИПУСК 4

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1970

З М І С Т

	Стор.
В. М. Довгопол. Радянська історіографія про робітничий клас України в перші роки соціалістичної індустріалізації (до середини 30-х років)	3
А. І. Митряєв. Дослідження з питань джерелознавства історії гуситського руху в працях радянських вчених	13
Л. П. Калущька, Г. В. Фрізман. З історії радянської медієвістики (О. Л. Вайнштейн)	18
С. Л. Каїров. Соціально-економічні заходи органів народної влади в Ужицькій республіці (вересень — листопад 1941 р.)	23
Ю. Г. Литвиненко. Розвиток Комуністичної партії Індії в 1930—1934 роках	30
Д. С. Кирилін. З історії перших археологічних товариств на Україні	34
В. С. Шиловцева. Дворянські та буржуазні історики Росії про причини переходу від республіки до імперії у стародавньому Римі	41
В. В. Бадян. Генуезька феодальна колонізація Північного Причорномор'я в російській історіографії капіталістичного періоду (1861—1917 рр.)	48
О. В. Лікар. З історії соціально-економічного розвитку Болонської комуні в XIII ст.	54
В. І. Кадеєв. Про торгівлю Херсонеса з Середземномор'ям у I—IV ст. н. е.	62
В. О. Устинова. Про особливості соціально-економічного розвитку Боспору у I—II ст. н. е.	69

Редакційна колегія:

*В. І. Астахов, А. П. Ковалівський, С. М. Королівський,
Б. К. Мигаль (відповідальний секретар), І. К. Рибалка,
С. І. Сідельников (відповідальний редактор), Б. А. Шрамко.*

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Историческая серия

Выпуск 4

(На українском языке)

Редактор *О. М. Відмиш*
Техредактор *Г. П. Александрова*
Коректор *О. П. Гужва*.

Передано до набору 19/V 1969 р. Підписано до друку 21/XI 1969 р. БЦ 50323.
Формат 70×108^{1/16}. Обсяг 4,75 фіз. друк. арк., 6,65 умовн. друк. арк., 6,5 облік-вид. арк.
Зам. 932. Тираж 500. Ціна 46 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі
Харків, Університетська вул., 16.

РАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В ПЕРШІ РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (до середини 30-х років)

В. М. Довгопол

Робітничий клас — це провідна сила радянського суспільства. На всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва він був і є надійною опорою Комуністичної партії і Радянської влади у розв'язанні основних завдань економічного, політичного і культурного розвитку нашої країни. Півстоліття нашої держави, як говориться в тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», переконливо підтвердили положення марксизму-ленінізму про велику історичну місію робітничого класу. Він виступив провідною силою в поваленні влади поміщиків і капіталістів і створенні нової соціально-економічної формації. Великі звершення Радянської країни на шляху до комунізму — це результат творчої, самовідданої праці народу і на-самперед робітничого класу.

В. І. Ленін був першим історіографом робітничого класу. Його твори мають величезне значення для всебічного вивчення історії робітничого класу взагалі і в роки Радянської влади зокрема. У творах В. І. Леніна дослідники знаходять висвітлення не тільки історичної місії робітників у боротьбі за перемогу пролетарської революції, виробничої і суспільно-політичної діяльності в перші роки соціалістичного будівництва, а й важливі вказівки щодо головних напрямків вивчення історії робітничого класу. Зокрема важливе значення мають вказівки В. І. Леніна про докорінні зміни у становищі всіх трудящих і особливо робітників в результаті перемоги Жовтня, вироблення і виховання нових рис і якостей в них у процесі побудови соціалізму. У роботах «Як організувати змагання?», «Великий почин» та інших він теоретично обгрунтував і сформулював основні принципи організації соціалістичного змагання, розкрив його вирішальну роль у розвитку творчої ініціативи і формуванні нового робітника — активного будівника комунізму. Неоціненне значення для вивчення історії радянського робітничого класу мають методологічні вказівки В. І. Леніна про форми й методи залучення широких мас трудящих до активної участі в управлінні державою, народним господарством і культурним будівництвом.

Керуючись настановами В. І. Леніна, радянські історики з перших днів встановлення влади Рад розгорнули роботу по вивченню життя й діяльності робітничого класу, його провідної ролі в соціалістичному будівництві і добилися в цьому відношенні визначних успіхів.

Однією з славних сторінок в історії робітничого класу Української РСР, як і інших Радянських республік, є період перших років соціалістичної індустріалізації, коли завершувалась відбудова промисловості, розгорталася реконструкція народного господарства. В процесі бороть-

би за індустріалізацію робітничий клас України виявив трудовий героїзм, високу політичну свідомість. Уже написано багато книг, брошур, наукових статей і спогадів, в яких досліджено і висвітлено різноманітні питання, що стосуються процесу індустріалізації країни, а також життя і діяльності робітничого класу Української РСР в 1926—1929 роках.

Історіографію робітничого класу України перших років соціалістичної індустріалізації можна поділити на три основних періоди: до середини 30-х років; друга половина 30-х—середина 50-х років; з 1956 р. до наших днів. Протягом кожного з цих періодів радянські історики, економісти внесли відповідний вклад у справу вивчення історії робітничого класу України перших років соціалістичної індустріалізації. Особливе значення у цій справі мають дослідження істориків, здійснені після XX з'їзду КПРС, тобто в роки третього періоду. Але вагомим є доробок і першого періоду, коли було нагромаджено цінний матеріал, вивчено ряд важливих питань про розвиток і діяльність робітників в 1926—1929 роках. Багато праць, написаних в ті роки, не втратили цінності й сьогодні.

Разом з тим, історична й економічна література про робітників України в перші роки соціалістичної індустріалізації, що були написані до середини 30-х років, слабо проаналізована і часто ігнорується дослідниками. Останнім часом опубліковано ряд цінних історіографічних праць, присвячених робітничому класу Радянського Союзу, але в них говориться лише про окремі роботи з питань історії робітничого класу УРСР в досліджуваний нами період¹. Це ж саме можна сказати й про статті О. Л. Оприщенко та В. І. Кузьміна, що в них висвітлена історіографія соціалістичного змагання². Мимохід згадується про літературу того часу і в історіографічних працях, присвячених індустріалізації країни³. Автор даної статті поставив за мету проаналізувати літературу з питань історії робітничого класу Української РСР перших років соціалістичної індустріалізації, тобто в 1926—1929 роках, написану до середини 30-х років.

На кінець 1925 р. народне господарство, зруйноване в роки громадянської війни, в основному було відбудовано. Радянський Союз вступив у новий період свого розвитку — період реконструкції народного господарства на базі сучасної техніки. В цих умовах дуже важливо було підсумувати перші успіхи соціалістичного будівництва, узагальнити нагромаджений досвід. Тому цілком закономірною була постановою ювілейної сесії ЦВК СРСР (жовтень 1927 р.), присвяченої 10-річ-

¹ И. Е. Ворожейкин. К вопросу о довоенной историографии советского рабочего класса.— «История СССР», 1961; № 3; Р. П. Дадыкин, Н. П. Липатов, А. В. Митрофанова, Л. С. Рогачевская. Рабочий класс СССР в советской историографии.— Советская историческая наука от XX до XXIII съезда КПСС. История СССР. Сборник статей, АН СССР, М., 1962; Д. А. Баевский, С. Р. Гершберг, Р. П. Дадыкин, А. А. Матюгин, А. В. Митрофанова, Л. С. Рогачевская. Краткий обзор литературы по истории рабочего класса СССР (1917—1960 гг.) — Вопросы историографии и источниковедения истории рабочего класса СССР, Изд-во ЛГУ, 1962 та інші.

² А. Л. Оприщенко. Вопросы социалистического соревнования рабочего класса СССР в советской историографии.— Некоторые проблемы истории советского общества (Историография), «Мысль», 1964; В. П. Кузьмин. Начало массового социалистического соревнования (Исторический обзор литературы и диссертаций).— «Вопросы истории КПСС», 1964, № 8.

³ В. С. Лельчук. Изучение социалистической индустриализации в 1926—1934 гг.— История и историки. Историография истории СССР. Сборник статей, М., 1965; В. З. Дробижев, В. С. Лельчук. Индустриализация СССР и социальный прогресс (Историографические заметки).— Очерки по историографии советского общества, М., 1967.

чю Жовтневої революції, про організацію вивчення історії робітничого класу. В ній указувалося, що тільки Радянський Союз, де пролетаріат установив свою диктатуру, може взяти на себе ініціативу «планомірного, всебічного і детального вивчення історії трудящих класів»¹.

Важливу роль у розгортанні роботи по вивченню історії робітничого класу мала Перша всесоюзна конференція істориків-марксистів у кінці 1928 р., на якій було заслухано доповідь А. М. Панкратової «Проблеми вивчення історії робітничого класу Росії». Конференція ухвалила рішення про організацію при Товаристві істориків-марксистів комісії, яка б очолила роботу по вивченню історії робітничого класу². З жовтня 1929 року діяльність цієї комісії продовжила секція історії пролетаріату Інституту історії Комакадемії. З 1930 р. розпочато було видання збірника під назвою «История пролетариата СССР», в якому друкувалися статті як методологічного, так і історичного характеру. З 1930 по 1935 р. вийшло 22 таких збірники. 10 жовтня 1931 р. ЦК ВКП(б) підтримав ініціативу О. М. Горького про створення історії фабрик і заводів і прийняв відповідну постанову. Зокрема було вирішено розпочати видання серії «История заводів»³.

Отже, перший період висвітлення історії робітничого класу збігся з початком планового й систематичного вивчення історії робітничого класу взагалі в нашій країні.

У перші роки соціалістичної індустріалізації на Україні, як і в Радянському Союзі взагалі, відбулися значні зміни і в розвитку промисловості, і в становищі робітничого класу. В ці роки повністю завершився процес збирання кадрових робітників, розпорошених в роки громадянської війни, кількість їх значно збільшилась проти попереднього періоду. Робітничий клас республіки значно посилив свою трудову активність, йшов у авангарді борців за підвищення продуктивності праці, поліпшення якості і зниження собівартості продукції. Він першим в Радянському Союзі організував масове соціалістичне змагання, яке охопило мільйони трудящих і стало важливим методом соціалістичного і комуністичного будівництва. Одночасно робітничий клас України в ці роки виявив і велику політико-громадську активність: одностайно підтримував внутрішню і міжнародну політику Комуністичної партії і Радянського уряду, брав активну участь у роботі Рад, профспілок та інших громадських організацій, подавав допомогу трудящим селянам у перебудові сільського господарства на соціалістичних началах, боровся за зміцнення обороноздатності країни, поширював інтернаціональні зв'язки тощо.

Далі ми і зупинимося на з'ясуванні того, як всі проблеми розроблено історіографією до середини 30-х років.

Однією з важливих передумов успішного вивчення розвитку і діяльності робітничого класу є ґрунтовне дослідження зростання промисловості і всього народного господарства. Бо, як вчив В. І. Ленін, машинна індустрія і велике виробництво становлять матеріальну базу, основу для розвитку робітничого класу⁴. Уже в 20-х — на початку 30-х років було написано ряд економічних праць, присвячених передумовам і першим крокам індустріалізації, розвитку соціалістичної промисловості, її окремих галузей. Це праці В. В. Куйбишева, Г. М. Кржижа-

¹ Вторая сессия ЦИК Союза СССР 4 созыва. Постановления, Л., 1927, стор. 28.

² Труды I Всесоюзной конференции историков-марксистов, т. 1, М., 1930.

³ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов. Сборник документов и материалов, М., 1959, стор. 31. Уже в першій половині 30-х років було видано 20 таких книг.

⁴ Див. Ленинский сборник, т. XXXV, стор. 248.

новського, Е. І. Квірінга, О. О. Золотарьова та інших про підсумки соціалістичного будівництва за перше десятиріччя Радянської влади¹; А. П. Кривицького, В. С. Мишкіса, Б. Сегала, А. Д. Хавіна, В. Сокола і С. Шудрика та інших про економічний розвиток України в 20-х роках². Разом з тим у цих працях йдеться про трудовий героїзм робітничого класу, його успіхи у боротьбі за піднесення промисловості, за підвищення продуктивності праці. У 1928/29 господарському році валова продукція великої промисловості України перевершила рівень 1912 р. на 85%³.

Велику цінність становить книга «Процеси реконструкції в українській промисловості», видана у 1930 р. Державною плановою комісією УРСР. В основу її було покладено матеріали загального перепису підприємств республіки, проведеного в жовтні 1929 р. У вступі до цієї праці зроблено дуже важливі висновки про процеси реконструкції української промисловості за час з 1917 р. по 1 жовтня 1929 р. Зокрема вказується, що за 12 років Радянської влади на Україні було реконструйовано 421 і збудовано нових 408 підприємств, на яких вироблялось 28,2% валової продукції промисловості і працювало 31,8% робітників республіки⁴. Однак деякі історики, використовуючи дані цього дослідження, стверджують, що ці успіхи у реконструкції промисловості були досягнуті лише за останні чотири роки, тобто в 1926—1929 роках, що не зовсім точно⁵. Звичайно, переважна більшість з цих 829 підприємств були реконструйовані і збудовані в перші роки соціалістичної індустріалізації, але певна частина з них була технічно переобладнана ще в попередні роки соціалістичного будівництва. Так, відомо, що лише в 1923/24 і 1924/25 роках для реконструювання і нового будівництва в промисловості України було витрачено 116,1 млн. крб.⁶

ЦСУ УРСР за період з 1922 по 1930 р. видало близько 200 статистичних збірників, що в переважній більшості присвячені становищу промисловості України у 20-х роках і є незамінним джерелом для вивчення історії робітничого класу⁷. Велику цінність становлять збірники про динаміку продуктивності праці в промисловості України⁸. У них вказується, що в промисловості УРСР продуктивність праці збільшилася у 1926/27 р. проти попереднього на 9,0%, в 1927/28 р.— на 13,2% і в 1928/29 р.— на 14,4%⁹. Ці дані є результат вибіркового обстеження, але вони охоплюють всі галузі промисловості і на нашу думку переконливо характеризують зростання продуктивності праці

¹ В. В. Куйбышев. Промышленность СССР, М., 1927; Г. М. Кржижановский. Десять лет хозяйственного строительства (1917—1927), М., 1927; Э. И. Квинг. Очерки развития промышленности СССР. 1917—1927 гг., М., 1929; А. О. Золотарев. Десятилетие строительства социалистической промышленности УССР, Харьков, 1927.

² А. П. Кривицкий. Донбасс за десять лет. 1920—1929 гг., Х., 1930; В. С. Мышкис. Темпы индустриализации и обобществления на Украине, Х., 1930; Б. Сегал. Индустриализация окраин, М.—Л., 1928; А. Д. Хавин. Социалистическая индустриализация национальных республик и областей, М., 1933; В. Сокол і С. Шудрик. Будівництво соціалістичної України, Харків—Київ, 1930.

³ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. К., 1935, стор. 35.

⁴ Процеси реконструкції в українській промисловості. Державна планова комісія УРСР, Х., 1930, стор. VIII, IX.

⁵ Історія Української РСР, т. 2, «Наукова думка», К., 1967, стор. 234.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 1, спр. 2419, арк. 48.

⁷ Праця в промислових закладах України в 1927 р. Статистика України, № 144, т. I, серія X, вип. 8, Х., 1928; Цензова промисловість УРСР в 1928/29 р. Статистика України, № 203, Х., 1931 та інші.

⁸ Динаміка продуктивності праці та основних факторів її в українській промисловості за 1926/27 і 1927/28 рр., Х., 1929 та інші.

⁹ Продуктивність праці в першому році п'ятирічки, Х., 1930, стор. XXXVII.

в українській промисловості в другій половині 20-х років. В історичній і економічній літературі, як правило, з цією метою використовуються дані із звіту уряду УРСР, де вказується, що в 1926/27 р. продуктивність праці збільшилась на 9,8%, в 1927/28 р. — на 7,9%, в 1928/29 р. — на 17,7%¹.

У 20-х роках написано було перші праці, що характеризують зміни, які відбулися у складі робітничого класу. Окремі дані про робітників України є у працях С. В. Мінаєва і А. Хоменка, в яких зроблено підсумки перепису населення у грудні 1926 р.² Спеціальну працю про зміни у складі робітничого класу за перші десять років Радянської влади опублікував М. І. Буяновер. Використавши статистичні та інші матеріали, він дослідив питання про збирання робітничого класу, розпорошеного в роки громадянської війни, його кількісне зростання на початку індустріалізації, матеріальне становище робітників, стан безробіття на Україні та інші. Автор також показав, як в умовах Радянської влади посилюється роль жінки у промисловому виробництві, зменшується кількість підлітків на фабриках і заводах. М. І. Буяновер вперше в літературі вказує, що вже на початку 1927 р. на Україні було відновлено ту кількість робітників, яка була в довоєнні часи. Зокрема у ценовій промисловості в цей час було 98,5% числа робітників 1914 р.³ Разом з тим ця праця має ряд істотних недоліків. Автор виклав історію робітничого класу у відриві від процесу розгортання соціалістичного будівництва, від діяльності партійних, профспілкових та інших громадських організацій. У роботі зовсім обійдено такі важливі питання, як соціальний і національний склад, стаж і кваліфікація, джерела формування робітничого класу.

У кінці 20-х на початку 30-х років значно посилюється увага до історії робітничого класу і особливо до питань якісних і кількісних змін, що відбулися в його складі. Адже тільки за чотири роки, тобто з 1925 по 1929 р., кількість робітників і службовців у промисловості й будівництві республіки збільшилася на 375,3 тис. чоловік (з 543 до 918,3 тис.)⁴. Інтерес до вивчення складу робітників посилювався також і в зв'язку з розробкою перспективних планів соціалістичного будівництва. Ні практичних працівників, ні дослідників не задовольняли тепер звичайні дані статистичних органів та планових установ. Тому в 1929 та наступних роках було проведено ряд вибіркових переписів робітників як господарськими, так і профспілковими органами. Зокрема 26—28 березня 1929 р. правління тресту «Донвугілля» організувало перепис основних груп шахтарів, яким було охоплено 27 166 вибійників, або 90,2%, та 1347 машиністів врубових машин, або 89,8%. Використавши матеріали цього перепису та перепису 1923 р., В. П. Ренке та П. А. Ширяй написали роботу, де проаналізували кількісні і якісні зміни, що відбулися у складі шахтарів протягом шести років. У книзі наведено цінні дані про основні джерела поповнення рядів вибійників, їх соціальний і віковий склад, професійний стаж. Серед вибійників Донбасу 44,1% налічувалося таких, що мали земельні наділи на селі і це було однією з важливих причин великої плинності робочої сили на шахтах. Разом з тим до їх складу входив і великий прошарок кадрових робітників (57,8%), які були опорою партійних організацій у боротьбі за

¹ Два года пятилетки УССР, X., 1931, стор. 74.

² С. В. Мінаєв. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні, X., 1928; А. Хоменко. Населення України 1897—1927, X., 1927.

³ М. І. Буяновер. Стан пролетаріату на Україні після Жовтневої революції, X., 1928, стор. 15.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 1, спр. 2594, арк. 5; спр. 4505, арк. 4.

піднесення вугільної промисловості¹. Однак автори зовсім не показали стан освіти шахтарів, їх суспільно-політичну діяльність, не вказали на питому вагу комуністів і комсомольців серед шахтарів, що були застрільниками нових патріотичних починань у боротьбі за підвищення продуктивності праці. Книга В. П. Ренке і П. А. Ширяя була використана господарниками у практичній роботі, вона є також цінним джерелом дослідження історії шахтарів Донбасу.

У працях А. Г. Рашина «Склад фабрично-заводського пролетаріату СРСР» та «Металісти СРСР» оброблені дані профспілкового вибіркового перепису робітників у квітні — травні 1929 р. Цей перепис охопив близько 270 тис. робітників на 178 великих підприємствах, або приблизно 20% всіх металістів, гірників і текстильників країни. На Україні вибіркового перепису поширився лише на 83 тис. металістів і гірників, що працювали на 51 підприємстві. Характеризуючи робітників промисловості, автор з'ясовує пропорції «старих» і «нових» кадрів, а також їх віковий склад, виробничий стаж, кваліфікацію, партійність і письменність та активність у громадському житті. У названих роботах велика увага приділяється з'ясуванню соціального походження робітників, їх зв'язку з землею. Якщо у відбудовний період ряди робітничого класу в основному поповнювалися внаслідок повернення робітників, що в роки розрухи тимчасово пішли працювати на село або в кустарну промисловість, то в перші роки індустріалізації основним джерелом зростання робітничого класу були селяни. Так, з тих, що прийшли на виробництво у 1926/27 р. селян за походженням серед металургів України було 62,9%, а серед гірників — 60%. У числі прийнятих протягом 1928/29 р. — відповідно 57,3 і 70,5%. Половина переписаних робітників мали дореволюційний трудовий стаж². Саме вони йшли в авангарді борців за індустріалізацію країни. Проте автор, обмежившись тільки статистичними матеріалами, не показав трудового героїзму робітничого класу, його вкладу в боротьбу за дострокове виконання п'ятирічки. Висновки робіт, що базуються на аналізі однієї п'ятої частини трьох галузей (а на Україні — двох) промисловості, можуть бути лише умовно поширені на весь робітничий клас. Та незважаючи на деякі недоліки у методиці дослідження, праці А. Г. Рашина є серйозним вкладом у розробку історії робітничого класу періоду відбудови народного господарства та початку індустріалізації. Вони не втратили цінності й сьогодні.

Зміни у складі шахтарів Донбасу цього ж часу дослідила І. Н. Дубинська, використавши матеріали профспілкового перепису та перепису вибійників правлінням тресту «Донвугілля»³. Вона перша ґрунтовно вивчила формування кадрів гірників в умовах радянської влади. Автор показує, що лави гірників поповнювали вихідці з робітників, селян, службовців, кустарів та ін. Причому основним джерелом поповнення були селяни. Велику увагу автор приділяє змінам, які відбулися у кваліфікаційному складі шахтарів. Уже в 1929 р. на шахтах Донбасу працювало 2,9% робітників, що дістали виробничу освіту в гірничо-промислових училищах. З року в рік збільшувалась кількість механізаторів і електриків. У 1929 р. на Донбасі працював 1501 машиніст

¹ В. П. Ренке, П. А. Ширяя. Забойщицкие кадры в рудоуправлениях Донугля. По материалам переписей 1923 и 1929 гг. Изд-во «Донуголь», 1930, стор. 8.

² А. Г. Рашин. Состав фабрично-заводского пролетариата СССР, М., 1930, стор. 21—22.

³ И. Н. Дубинская. Рабочие кадры каменноугольной промышленности Донбасса. Итоги переписи 1929 г. «Союзуголь», 1930.

врубових машин¹. Разом з тим І. Н. Дубинська зовсім не висвітлює таких важливих питань, як трудова і суспільно-політична діяльність шахтарів тощо, слабо проаналізувала вона причини істотних змін у складі робітників, які відбувалися в процесі утвердження соціалістичних виробничих відносин, розгортання реконструкції підприємств.

Безробіття, що тимчасово існувало в нашій країні, не могло не цікавити дослідників історії робітничого класу². Л. Е. Мінц, Я. І. Гіндін, А. Анкіст, А. Бахутов висвітлили цю проблему в загальносоюзному масштабі³, а І. Вейцблїт, Є. О. Шатан, А. Л. Лівшиць та ін. — на Україні⁴. У цих працях автори на основі статистичних матеріалів Наркомату праці, Держплану, бірж праці та інших установ ґрунтовно з'ясували причини безробіття, розглядають питання про кількість безробітних і організацію допомоги їм. Автори правильно вказували, що основною причиною цього явища було аграрне перенаселення, успадковане від царизму. На конкретних прикладах вони показали боротьбу з безробіттям шляхом трудового влаштування тих, що мали кваліфікацію, і навчання тих, що не мали виробничої спеціальності тощо. Позитивно оцінюючи роботу Є. О. Шатана «Проблеми безробіття на Україні», В. Я. Чубар на II Всеукраїнській конференції КП(б)У у квітні 1929 р. говорив, що «її автор намагається внести ясність, чіткість у поняття про те, що таке безробіття, від чого безробіття походить і як його ліквідувати»⁵. Автори багато говорять про біржі праці, які в умовах багатокладної економіки були важливим органом регулювання ринку праці. Однак в літературі 20-х років не з'ясовано самого процесу ліквідації безробіття, що відбувався паралельно з розвитком індустрії та колективізацією селянських господарств, не показана роль партії, її місцевих організацій у боротьбі з безробіттям. Та незважаючи на деякі недоліки, дослідження того часу є цінним посібником для вивчення історії боротьби з безробіттям в СРСР і на Україні зокрема.

Одночасно з розвитком народного господарства систематично поліпшувався матеріальний добробут трудящих мас і особливо робітничого класу. Цей процес широко відбито у літературі того часу⁶. Автори названих праць переконливо показали, що вже в 20-х роках робітник матеріально жив значно краще, ніж у дореволюційні роки. Вони

¹ І. Н. Дубинская. Рабочие кадры каменноугольной промышленности Донбасса, стор. 29.

² Історіографію питання див.: А. Сычева. К вопросу о безработице в СССР, — «Учебные записки» Московского областного педагогического института, кафедра истории СССР, вып. 7, с. СХХУП, 1963.

³ Л. Е. Минц. Как живет безработный, М., 1927; Я. И. Гиндин. Борьба с безработицей и наем рабочей силы, М., 1928; А. Анкист. Как Советская власть борется с безработицей, М., 1929; А. Бахутов. Безработица и борьба с ней, М.—Л., 1929; Б. Маркус. Основные вопросы труда в пятилетке, М.—Л., 1929.

⁴ І. Вейцблїт. Безработица на Украине в 1923—1926 гг., Х., 1926; С. Хейнман. Безработица на Украине, — «Большовик Украины», 1927, № 9; А. Л. Лившиц. Трудовые коллективы безработных на Украине, Х., 1929; Е. О. Шатан. Проблемы безработицы на Украине, Х., 1929.

⁵ Друга конференція КП(б)У. Стенографічний звіт. 9—12 квітня 1929 р. Х., 1929, стор. 322.

⁶ М. І. Буяновер. Робітничий бюджет на кінець 1927 р. Х., 1928; І. Н. Дубинская. Бюджет рабочей семьи на Украине, Х., 1928; В. В. Шмидт. Положение рабочего класса в СССР, М.—Л., 1928; И. Баевский. Фонды коллективного потребления (Об уровне жизни пролетариата СССР), М., 1932; М. Філіпов. Потужність та склад робочого дня в промисловості України. — «Вісник статистики України», т. I, 1929; Його ж. Заробітна плата робітників металопромисловості України. — Там же, т. II, 1930; Його ж. Заробітна плата в кам'яновугільній промисловості. — Там же, т. III, 1930; І. Каплунов, Д. Букштейн. Житлові умови міського пролетаріату. — Там же, т. VI, 1930.

також вказували, що у Радянській країні рівень життя робітників визначається не тільки заробітною платою, а й фондами колективного споживання, які весь час зростають. Проте література тих років має істотні недоліки. Її автори пишуть про добробут робітників дещо односторонньо, зупиняючись головним чином на заможності робітників, їх заробітній платі, бюджетах сімей.

Дослідження про склад робітничого класу, його добробут містять в собі багато відомостей про культурно-технічний рівень робітників, їх загальну та виробничу освіту. Крім того, Наркомат освіти, його працівники видали ряд матеріалів, в яких розповідається про масову боротьбу з неписьменністю на Україні, про роботу установ робітничої освіти та підвищення кваліфікації, культурно-політичного рівня робітників в 20-х роках. Цінними є праці Я. П. Ряппо, А. Козаченка, А. Кузуйока та інших, що в них систематизовано багатий матеріал про боротьбу Комуністичної партії і Радянської влади за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу¹. На жаль, у цій численній літературі слабо проаналізовано безпосередній процес боротьби за розв'язання завдань культурної революції, недостатньо висвітлено роль профспілок, комсомольських організацій у боротьбі з неписьменністю, за виробниче і загальне навчання робітників.

Найбільш широко висвітлена в літературі до середини 30-х років трудова діяльність робітничого класу України, показана його роль у здійсненні соціалістичної індустріалізації. Інтерес до цих питань цілком зрозумілий. Уже в ті роки робітники розгорнули боротьбу за розв'язання найвідповідальнішого завдання — досягнення вищої, ніж при капіталізмі, продуктивності праці. У перші роки соціалістичної індустріалізації робітники брали активну участь у роботі виробничих нарад, проведенні оглядів і конкурсів підприємств, соціалістичному змаганні, ударницькому русі, винахідництві тощо. Перші праці про виробничі наради мали переважно науково-популярний характер. В них говорилося, як організувати такі наради, про кращий досвід роботи. Окремі з них були написані активними учасниками виробничих нарад і виробничих комісій або їх керівниками². Окремо винахідницькому та раціоналізаторському рухові, що широко розгорнувся в 20-х роках, присвячено брошури В. Раттура, С. М. Пуйло, М. Волошина та інших, в яких показана роль робітничого класу в боротьбі за технічний прогрес³.

На початку 1929 р. виникло масове соціалістичне змагання, що стало важливим засобом мобілізації трудящих на боротьбу за дострокове використання п'ятирічного плану. Перші праці про цю знаменну подію написали сучасники. Тільки за п'ять років соцзмагання про виникнення й розвиток його на Україні в 1929 р. було написано близь-

¹ Я. П. Ряппо. Народна освіта на Україні за десять років революції, Х., 1927; А. Козаченко. Українська культура, її минулина й сучасність, Х., 1931; А. Кузуйок. Профспілки в боротьбі за ліквідацію неписьменності, Х., 1930; Н. Нецаєв. 10 лет ФЗУ, М., 1931; В. Васютинський. В похід за письменність, Х., 1929; А. Б. Халатов. Культурна революція й масова книга, Х., 1929; А. Ширянов. Політико-просвітительная работа и культурная революция, М., 1930; Я. Звігальський, М. Іванов. Професійна освіта на Україні, Х., 1927; С. Гаєвський. Київський робітничий університет, К., 1927; Десять років боротьби з неписьменністю, Х., 1928; За остаточну ліквідацію неписьменності, Одеса, 1929.

² Д. М. Мурашов. Производственные совещания и контрольные комиссии, Х., 1927; Б. Шулман. Что надо знать о производственных совещаниях, Х., 1927; Как должно работать производственное совещание, Кривой Рог, 1927; И. Кингуров. Как должно работать производственное совещание, Одесса, 1930.

³ В. Раттур. Винахідництво на Україні, Х., 1930; М. Волошин. Основи раціоналізації в кам'яновугільній промисловості Донбасу, Х., 1930; С. М. Пуйло. Раціоналізація української промисловості, Х., 1929; А. Лебов. Соціалістична раціоналізація і робітнича молодь, Дніпропетровськ, 1930.

ко 40 книг, брошур, збірників статей. Автори цієї літератури були, як правило, журналісти, працівники радянських, партійних та громадських організацій. Основну увагу вони приділяли висвітленню зародження й розвитку соціалістичного змагання у металургійній, кам'яновугільній та інших галузях важкої промисловості. Уже влітку 1929 р. журналісти В. Валенін та М. Черненко опублікували популярний нарис «Ентузіасти соціалістичної будови» про трудовий похід робітників Дніпропетровська. Учасникам змагання цього міста присвятили свої нариси журналісти С. Дніпропетровський, А. Г. Зиков та ін.¹

Колектив авторів, у складі якого були журналісти Булгаков, Беляев, Муравіч та інші, опублікували цінну книжку про боротьбу молоді Донбасу за вугілля і метал². Видано було також ряд брошур про розгортання соціалістичного змагання на підприємствах Харкова, Києва, Артемівська, Одеси, Миколаєва та інших міст республіки³.

Дуже важливо, що вже в ті роки була зроблена спроба узагальнити досвід організації масового соціалістичного змагання в масштабі республіки. Так, М. Каплун та В. Ольхов на конкретних прикладах показали виникнення й розвиток змагання на Україні в 1929 р.⁴ Але в них зустрічаються суперечності й недоліки. Зокрема В. Ольхов у своїй праці говорить, що змагання, як масовий рух, «починається з кінця 1928 р.», а далі пише: «Весною 1929 р. Донбас, заводи Урала, Ленінграда, Москви, Сибіру, України відповідали на п'ятирічку перекличкою і договорами на соціалістичне змагання»⁵.

Найгрунтовнішою працею про початковий період масового соціалістичного змагання є збірник статей «Соціалістичне змагання у промисловості СРСР», виданий в 1930 р. У ньому вміщено дві загальні статті і сім про розвиток змагання на великих підприємствах, в тому числі на Луганському паровозобудівному, Донецькому металургійному та заводі ім. Дзержинського (Дніпропетровський округ). Статті написані на матеріалах обстеження соціалістичного змагання секцією праці Держплану СРСР у квітні—травні 1930 р. на 491 підприємстві, де працювало більше мільйона робітників (в тому числі на 75 підприємствах України з 196 тис. робітників). Авторами цього збірника зроблена перша спроба науково проаналізувати початковий період соцзмагання, показати його значення у соціалістичному будівництві. В основному правильно показавши процес виникнення й розвитку змагання на підприємствах протягом року, автори допускають фактичні помилки і неточність у формулюванні висновків. Зокрема у статті С. Хеймана переоцінюється роль соціалістичного змагання у розвитку соціалістичних відносин на радянських підприємствах. Він стверджує, що соцзмагання є важливим етапом на шляху переростання «виробничих відносин перехідного періоду в соціалістичні виробничі відносини»⁶. Автори недооцінюють роль комуністів і комсомольців у розгортанні ударницького руху на підприємствах.

У 1926—1929 роках робітничий клас України, як і всього Радянського Союзу, виявив велику суспільно-політичну активність, але

¹ С. Днепропетровский. Энтузиасты, М., 1930; А. Г. Зиков. Энтузиастки за верстаком, Х., 1930; М. Ленау. Соревнование в городе чугуна и стали, Х., 1930.

² На форпостах індустріалізації, Х., 1929.

³ О. Вайн. Ударні бригади за роботою, Х., 1930; І. Куба. Ударні бригади на будівництві, Х., 1930; А. П. Портнов, Д. Слюсарь. На путях к ударному заводу, Х., 1930; С. Червоний, О. Гуревич. Люди в змаганні, Х., 1930; А. Павленко. На крутом повороте, Артемовск, 1929.

⁴ М. Каплун. Творчість мас, Х., 1929.

⁵ В. Ольхов. За живое руководство соревнованием, стор. 10.

⁶ Социалистическое соревнование в промышленности СССР. Сборник статей, М., 1930, стор. 9.

в історіографії досліджуваного нами періоду ця важлива діяльність висвітлена слабо і нерівномірно. Ширше показана участь робітників у радянському будівництві: в роботі Рад, Робітничо-селянській інспекції тощо¹. На особливу увагу заслуговує праця С. В. Мінаєва у якій автор переконливо показує зростання активності трудящих при перевиборах Рад, в роботі секцій Рад. У брошурах К. Григор'єва, Б. Одиця та інших широко висвітлено шефство робітників над селом, роль робітників у соціалістичній перебудові села в перші роки індустріалізації країни².

Отже, радянська історіографія у другій половині 20-х — першій половині 30-х років поклала важливий початок вивченню історії робітничого класу України в перші роки соціалістичної індустріалізації. Література тих років є помітним вкладом у радянську історичну науку. В центрі уваги істориків та економістів стояли як проблеми кількісних і якісних змін у робітничому класі, так і трудової політичної діяльності робітників, піднесення культурно-технічного рівня їх. У досліджуваний нами період вперше була поставлена проблема формування радянського робітничого класу і зроблено перші кроки щодо її розв'язання. Історики того часу на конкретних прикладах показали керівну і вирішальну роль робітничого класу у будівництві соціалізму, здійсненні культурної революції, боротьбі за обороноздатність СРСР.

Будучи написаною на матеріалах вибіркового перепису, документах статистичних відділів, державних, партійних та громадських органів, підприємств і установ, література 20-х — першої половини 30-х років становить велику цінність для дослідників, що вивчають історію робітничого класу України періоду соціалістичної індустріалізації.

¹ С. Василенко. Горсоветы на Украине, Х., 1927; Ф. Ксенофонов. Итоги перевыборов Советов на Украине, Х., 1927; А. Буценко. Десять Всеукраинских съездов Рад, Х., 1927; С. М. Мінаєв. Перевыбори Рад. Підсумки перевиборів Рад 1928/29 р., Х., 1929; І. Просвирін. РСІ та маси в боротьбі проти бюрократизму, Х., 1930; І. Сазонів. Робселькорівський рух на вищій шабель, Х., 1929.

² К. Григор'єв. Робітниче шефство над селом по-ленінськи, Х., 1929; Б. Одиця. Профспілки України на соціалістичній перебудові села, Х., 1930; І. Бабушкін. Нові форми зв'язку міста з селом, Х., 1929; Робота металістів на селі за 1929 р., Х., 1930 р. та ін.

ДОСЛІДЖЕННЯ З ПИТАНЬ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІСТОРІЇ
ГУСИТСЬКОГО РУХУ В ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ВЧЕНИХ

А. І. Митряєв

Науково-дослідницька робота над гуситською проблематикою, яка розгорнулася у радянській історичній науці з кінця 40-х років, не могла, звичайно, привести до плідних наслідків без глибокого вивчення джерел, що дійшли до нас від далекої гуситської доби. Тому цілком природно, що майже в кожній праці радянських вчених, присвяченій будь-якій проблемі історії гуситського руху, джерелознавчі питання посідають досить чільне місце. Зважаючи на це, при висвітленні історії радянського гуситознавства не можна обминути наслідки джерелознавчих досліджень, викладені у багатьох виданих у Радянському Союзі наукових працях, адже спеціально ці питання ще не порушувались в історіографічній літературі як радянській, так і зарубіжній.

Вже у перших радянських гуситознавчих працях (здебільшого, це були кандидатські дисертації) можна знайти докладні джерелознавчі огляди. Так, у дисертації П. І. Резонова аналізуються основні хроніки та інші літературні джерела, в яких найповніше відбита ідеологія таборитів¹. А. Озолін розглядає не тільки революційний, селянсько-плебейський, але й поміркований бюргерсько-дворянський табір у гуситському русі і відповідно до цього коло джерел, які оглядаються в його дисертації, розширюється, бо автор досліджує твори ідеологів чашників, а також багато трактатів та хронік католицьких авторів та деякі документальні матеріали². А. Сазонова приділяє більше уваги джерелознавчій характеристиці творів Яна Гуса³, В. Неронова — трактатів Петра Хельчицького⁴, а Н. Гусакова⁵ — уривків з проповідей Яна Желівського та інших джерел про участь плебейських мас у боротьбі гуситів. Г. Липатнікова дає аналіз джерел з історії Празького університету і особливо його ролі у розвитку гуситського руху в Чехії⁶. Хроніки та різноманітні документи про відгуки на гусизм у зарубіжних країнах розглядаються в роботах В. Нікітіної та В. Шушаріна⁷.

¹ П. І. Резонова, Социально-политические взгляды таборитов на первом этапе движения, канд. дисс., М., 1947.

² А. И. Озолін. Пражане и табориты, канд. дисс., М., 1948.

³ А. И. Сазонова. Социально-политические и национальные требования в учении Яна Гуса, канд. дисс., М., 1951.

⁴ В. Д. Неронова. Петр Хельчицкий и начало общин чешских братьев, канд. дисс., М., 1956.

⁵ Н. А. Гусакова. Борьба плебейской оппозиции против феодально-католической реакции в первый период гуситского движения, канд. дисс., Минск, 1964.

⁶ Г. И. Липатникова. Празский университет и общественная жизнь Чехии во второй половине XIV и начала XV в. в., канд. дисс. Воронеж, 1953.

⁷ В. Н. Никитина. Гуситское движение за пределами Чехии, канд. дисс., Л., 1955; В. П. Шушарин. Крестьянские восстания в Венгрии XV — начала XVI веков, канд. дисс. М., 1955.

Докладно зупиняйтесь на джерелознавчих розділах всіх дисертацій навряд чи доцільно. Зазначимо тільки, що всі автори, керуючись марксистсько-ленінською науковою методологією, розкривають класову спрямованість досліджуваних джерел, а це найбільш надійний критерій вірогідності останніх. Сказане характерно і для однієї з перших у радянській історичній науці дослідницьких робіт з історії гуситського руху — уже згадані кандидатські дисертації одного із учнів видатного радянського медієвіста Є. А. Косьмінського, П. Резонова.

На відміну від буржуазних істориків П. Резонов кладе в основу класифікації матеріалів не формальні ознаки, а класову належність їх авторів та складачів. Його увагу не привертає формально-джерелознавча зовнішня критика джерел. Це вже було зроблено в якійсь мірі вдало і докладно буржуазними гуситознавцями. Перш за все він аналізує зміст, зважаючи на класові позиції, що їх займали автори в тих чи інших конкретно-історичних умовах гуситської доби. Докладно і ґрунтовно досліджує П. Резонов одне з найголовніших за загальним визначенням джерел з історії гуситського руху «Гуситську хроніку» Лаврентія з Бржезової¹.

На прикладі еволюції у ставленні хроніста до революційної селянсько-плебейської опозиції таборитів, П. Резонов показує, наскільки впливали класові позиції поміркованої бюргерсько-дворянської течії, інтереси якої обстоював Лаврентій із Бржезової, не тільки на вірогідність змісту тих чи інших розділів його хроніки, але й на стиль на форму відображення автором подій гуситської доби у Чехії.

Про необхідність враховувати класову спрямованість джерел, як головну передумову їх достовірності, переконливо свідчать також наслідки аналізу всіх матеріалів з історії гуситського руху, викладені в інших дисертаціях, а також в джерелознавчих розділах монографій В. Шушаріна² та одного з авторитетних радянських гуситознавців саратовського історика А. І. Озоліна³.

Цілковита слушність цих висновків радянських науковців знайшла підтвердження і в дослідженнях чехословацьких гуситознавців, особливо у фундаментальній праці видатного сучасного спеціаліста з історії гуситської доби академіка Йозефа Мацека⁴.

Разом з тим не можна не помітити, що автори згаданих вище робіт оцінюють джерела до деякої міри однобічно. Це зрозуміло, бо їм доводилось вивчати матеріали перш за все у зв'язку з тими проблемами історії гуситського руху, які висвітлювались у названих монографіях та дисертаційних роботах. Таку обмеженість джерелознавчого аналізу, мабуть, розуміють і самі автори цих праць. Наприклад, А. Озолін підкреслює, що розглядає позитивні якості тих чи інших матеріалів, виходячи насамперед з того, «що вони дають для дослідження програмових вимог таборитів та бюргерської опозиції»⁵. Оцінка джерел з точки зору тільки тих завдань, які стоять перед дослідником, зумовлена, звичайно, тим, що вищезазначені праці висвітлюють лише окремі сторони та події гуситського руху, а не його історію в цілому.

¹ П. І. Резонов. Вказ. праця, стор. 32—67.

² В. П. Шушарин. Крестьянское восстание в Трансильвании (1437—1438 гг.) М., 1963, стор. 21—23, 163—171.

³ А. И. Озолин. Из истории гуситского революционного движения, Саратов, 1962, стор. 5—15; Його ж. Основные источники и историография гуситского движения — «Научный ежегодник», Саратов, 1958, Його ж. Экономические требования бюргерской оппозиции в гуситском революционном движении — «Учебные записки института славяноведения» (далі «УЗИС»), т. XXVIII, 1964.

⁴ И. Мацек. Табор в гуситском революционном движении, т. I, М., 1956, стор. 464—474.

⁵ А. И. Озолин. Вказ. праця, стор. 5.

Значно ширші можливості для всебічного аналізу джерел відкриваються при спеціальному джерелознавчому дослідженні. Такі спеціальні роботи з'являються у радянській історіографії вже на початку 50-х років, що свідчить про певне зростання кваліфікації радянських гуситознавців, у науковій підготовці яких протягом 40-х років брали участь такі видатні медієвісти як академіки Є. А. Косьмінський, В. І. Пічета, З. Р. Неєдли, член-кореспондент АН СРСР М. М. Смірін та ін.

Першим у радянській історичній науці спеціально джерелознавчим дослідженням деяких джерел з історії гусизму була робота учениці академіка В. І. Пічети Б. Руколь, яка у 1951 році опублікувала статтю «Лист Поджіо Браччіоліні до Леонардо Аретинського і розповідь Младеновця як джерела про Ієроніма Празького»¹. Шляхом порівняльного аналізу змісту листа Поджіо Браччіоліні та розповіді Петра із Младеновця, а також відповідних розділів протоколу Констанцького собору дослідниця визначає ступінь вірогідності цих джерел.

Певне значення має і дослідження лєнінградського правознавця Г. Бєляєвої про Жижків військовий статут 1423 року². На жаль, автор не зробила порівняльного аналізу цього статуту з статутом 1420 року.

Важливі джерелознавчі висновки зроблені також і в статті А. Озоліна, де розглядаються дуже цінні документальні джерела — маніфести міста Праги часів гуситських війн³.

У кожному з кількох мініфестів, які дійшли до нас, вміщено текст так званих чотирьох пражських статей, які відбивали програмові вимоги поміркованого бюргерсько-дворянського табору в гуситському русі. Однак формулювання і тлумачення змісту цих статей у маніфестах різних років теж різне. На відміну від буржуазного дослідника Ф. Бартоша, який вважав зміни у формулюванні цих статей наслідком редакційних уточнень⁴, А. Озолін пов'язує їх з конкретно-історичними умовами і приходить до висновків, що характер змісту маніфестів змінювався відповідно до класових позицій вождів бюргерсько-дворянської опозиції на тому чи іншому етапі гуситського руху. Таким чином, радянський вчений довів, що правильну наукову оцінку маніфестам гуситської Праги, як важливому джерелу з історії гуситського руху, не можна дати тільки на основі формально-текстологічного аналізу і що єдиним науковим критерієм для оцінки цих джерел є конкретно-історичний аналіз на основі наукових принципів марксистсько-лєнінської методології.

У своєму пізнішому джерелознавчому дослідженні⁵ А. Озолін звертається до вивчення кількох літературних творів гуситської доби, що збереглися у так званому «Будишинському рукописі», найповніше видання котрого було здійснено у 1952 р. в Чехословаччині⁶.

А. Озоліна не дуже цікавлять питання жанру, стилю, авторства та датування досліджуваних ним джерел. З приводу цих питань він обмежується лише побіжними зауваженнями⁷. Він зосереджується на вивченні

¹ «УЗИС», т. III, 1951, стор. 421—427.

² Г. П. Бєляєва. Военный устав Яна Жижки — «Известия высших учебных заведений», Правоведение, 1961, № 1.

³ А. И. Озолін. Маніфести города Праги в годы крестьянской войны в Чехии — «УЗИС», т. V, 1952.

⁴ F. M. Bartoš, Do čtyř pražských artykul, „Sbornik příspěvků k dějinám hlavního města Prahy“, 1932, č. 2.

⁵ А. И. Озолін. Гуситские сочинения Будишинской рукописи. «Славянский архив», М., 1959.

⁶ Husitské skladby Budyšínského rukopisu, Praha, 1952.

⁷ А. И. Озолін. Вказ. праця, стор. 58.

змісту текстів з тим, щоб встановити їх класову спрямованість і на основі цього дати оцінку вірогідності будишинських творів як джерела з історії гуситського руху¹. Радянський дослідник слушно заперечує проти прийнятого чеським буржуазним істориком Р. Урбанеком штучного поділу творів «Будишинського рукопису» на політичні та релігійні і досить обгрунтовано доводить, що «ні один з творів, які розглядаються, не можна віднести до розряду лише релігійних. Кожному з них властиві і політичні і соціальні мотиви»².

Аналіз змісту всіх шести текстів дає А. Озоліну достатні підстави, щоб судити про бюргерську орієнтацію їх автора, оскільки він трактує найважливіші події гуситської доби в цілому так само, як і Лаврентій із Бржезової у «Гуситській хроніці». Відсутність же у «Будишинському рукописі» характерної для «Гуситської хроніки» антитаборитської спрямованості дослідник пояснює тим, що будишинські тексти були створені раніше, ніж Лаврентій написав хроніку, саме в той час, коли ще цілком не виявилась непримиренна класова протилежність між бюргерсько-дворянською Прагою і селянсько-плебейською масою Табору. Саме ці обставини, на думку А. Озоліна, і зумовили більшу вірогідність «Будишинського рукопису» «порівняно з іншими нарративними джерелами гуситської доби»³.

Недостатню виразність класових позицій автора творів «Будишинського рукопису» можна пояснити конкретно-історичними умовами. І тут А. Озолін цілком правий. Але при цьому не можна не помітити й того, що саме така невиразність класового обличчя автора зменшує значення та ступінь достовірності «Будишинського рукопису» як джерела, бо автор його, висуваючи на перший план питання національної єдності, в значній мірі затушовує класові розшарування, які були досить глибокими навіть на самому початку гуситських війн, коли всі гусити разом змушені були вести боротьбу за незалежність країни. Адже не випадково, що авторові дослідження, яке ми розглядаємо, для того, щоб показати бюргерську спрямованість «Будишинського рукопису», довелося звернутися до порівняння їх змісту з іншими джерелами⁴ і перш за все з відомим трактатом Яна Пршибрама, в якому на відміну від «Будишинського рукопису» антитаборитська тенденція звучить цілком виразно⁵.

Прагнення характеризувати значення джерел гуситської доби через розкриття їх класової тенденційності властиве в повній мірі також і університетському учбовому посібнику з джерелознавства середніх віків⁶.

Відмічаючи виключну плідність методів внутрішньої критики джерел з історії гуситської доби, застосування яких радянськими істориками поклато початок науковому джерелознавству гуситського руху у марксистсько-ленінській історичній науці, слід також зауважити, що при цьому подекуди доводиться стикатись з зневажливим ставленням до питань зовнішньої критики джерел, а також недостатньо послідовним діалектичним підходом до оцінки вірогідності деяких джерел гуситської доби, насамперед публіцистичних та історичних творів того часу.

¹ А. И. Озолин. Вказ. праця, стор. 59.

² Там же, стор. 62.

³ Там же, стор. 79.

⁴ А. И. Озолин. Вказ. праця, стор. 63.

⁵ М. Јапа, Přibrama, Život kněží taborských, ed. J. Macek, Ktož Jsú boží bojovníci, Praha, 1951, стор. 262—309.

стор. 251—254.

⁶ А. Д. Люблинская. Источниковедение истории средних веков. Л., 1955,

Майже всі названі нами дослідники розглядають вороже ставлення авторів до таборитів, як фактор, що знижує ступінь вірогідності цього типу джерел. Характеризуючи «Гуситську хроніку» Лаврентія з Бржезової П. Резонов пише, наприклад: «Належить віддати перевагу тим частинам хроніки, в яких автор з тих чи інших причин ставиться до таборитів, як до своїх союзників. Навпаки, треба з більшою обережністю користуватись матеріалами другої частини та першими сторінками третьої частини»¹, де Лаврентій не приховує своєї ненависті до революційної селянсько-плебейської маси. А Озолін також наполягає на тому, «що політичні симпатії автора (Лаврентія з Бржезової — А. М.), його класові потреби переконаного представника бюргерської опозиції, які дуже виразно виявляються у хроніці, значно знижують цінність цього джерела»². У певній мірі це вірно, але не слід забувати і того, що саме завдяки ясно виявленій класовій позиції авторів гуситської доби ми можемо дізнатись про ті гострі класові суперечності й боротьбу, яка становила основний зміст гуситського руху в Чехії. Якби автори хронік і трактатів приховували свої класові симпатії та антипатії, то це б ще більше знижувало ступінь вірогідності джерел. Класовий суб'єктивізм, який виявляється в кожному джерелі, містить в собі у суперечливій єдності і позитивне і негативне, що і повинен розкрити джерелознавчий аналіз. До речі, відмічена нами однобокість в оцінці деяких джерел не характерна для досліджень радянських вчених з конкретних питань історії гуситського руху.

Дослідницька робота в галузі джерелознавства гуситського руху позитивно позначилась на науковому рівні публікацій джерел гуситської доби. Якщо у 30-і роки публікації власне не виходили за межі учбово-хрестоматійних видань, то останнім часом не тільки збільшилась кількість уривків з джерел, які публікуються в хрестоматіях, але, що дуже важливо, з'явилося наукове видання одного із самих цінних джерел з історії гуситського руху «Гуситської хроніки» Лаврентія із Бржезової³.

Завершуючи короткий огляд роботи, яку виконали радянські історики над джерелами гуситської доби, необхідно відзначити, що предметом джерелознавського дослідження стали у тій чи іншій мірі майже всі нині відомі джерела з історії гуситського руху.

І якщо до цього додати наслідки джерелознавчих досліджень сучасних чехословацьких істориків, які торкаються і деяких архівних матеріалів, а також зважити на те позитивне, що зроблено у буржуазному гуситознавстві, то все це відкриває досить плідні перспективи для створення узагальнюючої фундаментальної праці з джерелознавства гуситського руху, що в значній мірі сприяло б подальшому науковому вивченню його історії.

¹ П. И. Резонов. Вказ. праця, стор. 64.

² А. И. Озолін. Из истории гуситского революционного движения, Саратов, 1962, стор. 13.

³ Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника, М., 1962.

З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ (О. Л. ВАЙНШТЕЙН)

Л. П. Калуцька, Г. В. Фрізман

У 1969 р. минуло 75 років з дня народження відомого радянського історика Осипа Львовича Вайнштейна. Ім'я цього видатного дослідника добре відоме історикам у Радянському Союзі і за його межами. Доктор історичних наук старший науковий співробітник Ленінградського відділення інституту історії АН СРСР професор О. Л. Вайнштейн опублікував близько ста робіт, в тому числі кілька капітальних монографій, присвячених найрізноманітнішим галузям історичної науки. Він був співавтором і редактором багатьох важливих колективних праць, зокрема таких, як перший марксистський підручник з історії середніх віків для вузів, *всесвітня історія*, *історія культури* (виходив в світ цього видання перешкодила війна, збереглося кілька макетів одного з томів, де багато розділів написано О. Л. Вайнштейном). О. Л. Вайнштейн є автором одного з перших марксистських курсів історії середніх віків. До недавнього часу, поки вчений не зосередив своєї діяльності тільки на дослідницькій праці, він виконував велику педагогічну роботу в ряді вузів, насамперед в Одеському, а потім у Ленінградському університеті, де він багато років очолював кафедру історії середніх віків.

О. Л. Вайнштейн завжди вірний обов'язкові радянського вченого, громадянина, члена КПРС. Його діяльність достойно відзначена урядовими нагородами.

Діапазон наукових інтересів ученого надзвичайно великий. О. Л. Вайнштейн займався питаннями нової історії. Його робота про французькі колонії на Леванті в 1924 р. була помічена і високо оцінена таким авторитетом, як академік В. П. Бузескул; його книга, присвячена історії еміграції в період Великої Французької революції, і сьогодні залишається єдиним серйозним дослідженням на цю тему. О. Л. Вайнштейн — один із зачинателів радянської історіографії Паризької Комуні, автор великої роботи, що ввійшла в бібліотеку *всесвітньої історії*, яка виходила в кінці 20-х на початку 30-х років за редакцією М. М. Покровського.

Історик широкого профілю, О. Л. Вайнштейн завжди залишався медієвістом і чим далі, тим більше зосереджував свою увагу на проблемах середньовічної історіографії.

Майже тридцять років тому вийшов з друку перший марксистський курс історіографії середніх віків, хоч він дещо застарів, але й сьогодні ним користуються студенти і викладачі. Радянські історики з нетерпінням чекають появи нового видання, над яким зараз працює О. Л. Вайнштейн.

Своє 75-річчя вчений зустрів у розквіті творчих сил. Тільки за останні п'ять років, крім статей, вийшло два його великих монографічних дослідження з середньовічної історіографії¹.

¹ О. Л. Вайнштейн. *Западноевропейская средневековая историография*, М.—Л., 1964; його ж. *История советской средневековой историографии* (1917—1966), Л., 1968.

В наше завдання не входить детальний аналіз всієї наукової діяльності Вайнштейна, хоч справедливість вимагає, щоб це питання було розв'язане в найближчому майбутньому. Ми хотіли б тільки коротко сказати про вклад О. Л. Вайнштейна у розвиток української марксистської медієвістики, в зародженні і розвитку якої він відіграв велику роль, адже половина його життя пройшла на Україні. Тут О. Л. Вайнштейн закінчив Одеський університет, сформувався як історик, став викладачем, опублікував свої перші медієвістські дослідження. Наша стаття це не тільки частина наукової біографії вченого, але й сторінка виникнення і становлення марксистської медієвістики на Україні.

Поряд з Харковом і Києвом Одеса була одним з центрів зародження і розвитку марксистської медієвістики на Україні; цей процес нерозривно пов'язаний з діяльністю О. Л. Вайнштейна до його від'їзду у 1935 р. в Ленінград.

Ще в студентські роки О. Л. Вайнштейн написав цікаву дослідницьку роботу «Початок розколу у францисканському ордені у висвітленні найновішої літератури» (рукопис зберігся, в ньому більше 300 сторінок). У цій праці автор не тільки продемонстрував свою велику ерудицію, а й, порушивши традиції буржуазної історіографії, приділив багато уваги питанням соціально-економічним.

Наукові інтереси О. Л. Вайнштейна згодом були зосередженні на двох проблемах: політична історія Флоренції у XIII ст. і історіографія середніх віків. Його дослідження (10 друкованих аркушів) про повстання Чомпі, залишилось, на жаль, неопублікованим. У 1927—1929 рр. О. Л. Вайнштейн друкує статті, присвячені першій з названих проблем. В одній із них, що становить найбільший інтерес, він показує класову боротьбу у Флоренції напередодні встановлення пріорату¹.

Класову боротьбу у Флоренції 1267—1280 років О. Л. Вайнштейн вивчав за тими ж джерелами, що й буржуазні автори, які займалися цією проблемою. Але він аналізує джерела, користуючись марксистською методологією. Ось чому молодий радянський дослідник у своїй статті дійшов нових цікавих висновків. Вперше у радянській літературі аналізувався класовий склад гвельфської партії, її діяльність, роль у посиленні Карла Анжуйського, причини незадоволення її політикою з боку флорентійських посполанів, що стало приводом для втручання у флорентійські справи римського папи Миколи III. О. Л. Вайнштейн переконливо пояснює причину розколу партії гвельфів: частина партії за умов, які ускладнилися, вирішила піти на поступки народові, інші, навпаки, хотіли компромісу з гібеллінами².

Внаслідок розколу партії вся Флоренція поділилась на два табори; флорентійський народ перестав бути силою, яка одностайно виступала проти грандів.

Після тривалого перебування у Флоренції кардинала Латіно були опубліковані вироблені ним умови миру. О. Л. Вайнштейн доводить, що гвельфів в цілому ця угода не влаштувала і тому вони її не дотримувались. Для підтвердження цієї думки вчений детально розглядає питання про організацію нового уряду у Флоренції, пояснюючи при цьому принцип збереження при владі колегії 12-ти, куди входили представники партії гвельфів³.

¹ О. Л. Вайнштейн. Згода кардинала Латіно та приготування пріорату.— «Записки Одеськ. ін-ту нар. освіти», т. 1, Одеса, 1927, стор. 9—21.

² Там же, стор. 12.

³ Там же, стор. 16, 19.

О. Л. Вайнштейн розглядає «мир» кардинала Латіно як спробу здійснити у Флоренції феодальну реставрацію, спробу невдалу, бо гвельфська буржуазія почувала себе досить впевнено, завдяки спільності інтересів з «жирним» народом¹. Він твердить, що значна частина гвельфської знаті остаточно зливається з крупною буржуазією. Його загальний висновок — «мир» кардинала Латіно прискорив оформлення цього союзу і зміцнив його. Розшарування у Флоренції тепер відбувалось не за належністю до тієї чи іншої партії, а за соціально-економічними ознаками. І нова влада, яка прийшла на зміну колегії 12-ти, була вже органом не гвельфської олігархії, а крупних буржуа².

Нові дослідження радянського медієвіста Л. М. Баткіна дещо уточнюють картину, створену О. Л. Вайнштейном³, але в цілому розглянута стаття була для свого часу значним досягненням радянської медієвістики. В ній уперше бурхливі події флорентійської історії висвітлювались з точки зору соціально-економічних суперечностей і класової боротьби. Ця праця не втратила наукового значення і сьогодні.

В іншій роботі О. Л. Вайнштейн показує тенденційність флорентійських хроністів у висвітленні гвельфського перевороту 1267 р.⁴ В ній розглянуті хроніки Віллани і Стефани. Головна увага приділяється доведенню того, що на відміну від Віллани Стефані висвітлює флорентійські події 60-х років достовірніше.

Щодо другої проблеми — історіографії історії середніх віків, то вона потім стала основною у науковій діяльності О. Л. Вайнштейна. У 1932 р. вчений опублікував короткий нарис розвитку історії середніх віків, починаючи з XVI ст. і кінчаючи 20-ми роками XX ст.⁵

У цьому нарисі розглядаються гуманістична історіографія, історіографія епохи Просвітництва, романтичний напрямок в історії; історіографія другої половини XIX ст. подається у вигляді суперечок германістів і романістів, потім автор більш детально характеризує становище історичної науки в період імперіалізму, вказує на помилки тих радянських істориків, які відчули на собі вплив А. Допша⁶. О. Л. Вайнштейн першим серед радянських істориків викрив реакційність теорії А. Допша, ґрунтовно розглянувши її політичну підкладку.

Цілком прийнятними і в наш час є характеристики гуманістичної історіографії, реакційного напрямку в романтичній, аналіз творчості Фюстель-де-Куланжа, історичну концепцію якого автор правильно пов'язав з його політичними поглядами (потім цю думку розвиватиме М. А. Алпатов у роботі «Політичні ідеї французької буржуазної історіографії XX ст.»). Звичайно нарис був коротким, в ньому зовсім не згадується позитивістський напрямок в історичній науці; тільки побіжно, а іноді й спірно, висвітлена творчість найзначніших буржуазних істориків О. Тьєррі і Ф. Гізо⁷; не було в ньому і розділу про російську

¹ О. Л. Вайнштейн. Згода кардинала Латіно та приготування пріорату. — «Записки Одеськ. ін-ту нар. освіти», т. 1, Одеса, 1927, стор. 20.

² Там же, стор. 21.

³ Л. М. Баткін. Гвельфи и гибеллины во Флоренции. — Зб. «Средние века», вып. XVI, 1959, стор. 23—49.

⁴ Проф. Осип Вайнштейн. Тенденційність флорентійських хроністів в освітленні гвельфського перевороту 1267 р. — «Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського», Київ, 1928.

⁵ О. Л. Вайнштейн. Очерк историографии западноевропейского феодализма. — О. Л. Вайнштейн и Е. А. Косминский. Феодализм в Западной Европе, ч. I, М., 1932.

⁶ О. Л. Вайнштейн. Очерк историографии западноевропейского феодализма. — О. Л. Вайнштейн и Е. А. Косминский. Феодализм в Западной Европе, ч. I, М., 1932, стор. 152, 155, 156.

⁷ Там же, стор. 140.

медієвістику. Але на початку 30-х років, коли в галузі історіографії середніх віків радянські історики ще нічого не створили, такий нарис був необхідним і відіграв позитивну роль у розвитку марксистської історичної науки.

Співробітничав О. Л. Вайнштейн і в БСЭ, куди написав кілька статей з середньовічних проблем. У 1935 р. він закінчив для БСЭ нарис з історії середньовічної Франції (до XV ст.). Незважаючи на конспективність викладу, цей нарис відіграв певну роль у розвитку радянської медієвістики, бо в ньому з марксистських позицій розглядалась історія однієї з провідних у феодальній Європі країн.

Зміст і специфіка основних етапів у розвитку середньовічної Франції, що їх накресли у своїй статті О. Л. Вайнштейн, стали тепер загальноприйнятими в нашій науці¹.

* *

*

Вивчаючи проблеми історіографії, О. Л. Вайнштейн не міг не відгукнутись на суперечки відносно періодизації всесвітньої історії, які в 20—30-х роках розгорілись серед зарубіжних буржуазних істориків. Надрукована в «Учених записках ЛГУ» стаття написана О. Л. Вайнштейном ще в Одесі. В ній автор полемізує з тими буржуазними вченими, які критикували періодизацію історії на стародавню, середню та нову і висунули положення, ніби між середніми віками і новим часом не було якісної відмінності². Вони твердили, що «середні віки — це початок, або перший етап нової історії». О. Л. Вайнштейн відмічає також, що, прагнення ліквідувати якісну відмінність між середньовіччям і новим часом поєднувалось із спробами зобразити середні віки, як епоху ідеального устрою, рівноваги всіх частин суспільства, відсутності класової боротьби, епоху мирної праці і т. д.³

Автор пояснює цю обстановку тим, що історія середніх віків використовується реакційною буржуазією як матеріал для ідеологічної боротьби проти революційного пролетаріату. Саме звідси випливає і надмірний інтерес буржуазних істориків до вивчення середніх віків, який, як пише Вайнштейн, виявляється особливо після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Можливо, ця думка О. Л. Вайнштейна дещо однобічна, однак в ній безумовно є доля істини, що підтверджує весь наступний розвиток зарубіжної медієвістики.

У зв'язку з цим радянський історик дійшов абсолютно правильного висновку про необхідність інтенсивного вивчення історії середніх віків і в нашій країні⁴. На жаль, ще й зараз історики змушені повертатись до цього питання і доводити важливість та актуальність медієвістики⁵.

У своїй статті О. Л. Вайнштейн твердить, що середні віки — це певний період в історії людства, що цей термін вперше вживається в італійських гуманістів, які відкрили факт загибелі Західної Римської імперії у V ст., що у XVIII ст. гуманістична трихотомія була засвоєна істориками епохи Просвітництва, і у XIX ст. ця схема міцно ввійшла

¹ БСЭ, т. 58, стор. 475—485.

² О. Л. Вайнштейн. К вопросу о периодизации истории.— «Ученые записки ЛГУ», серия исторических наук, вып. 4, № 39, 1939, стор. 135—136.

³ Там же, стор. 137.

⁴ Там же, стор. 138.

⁵ А. М. Румянцев. Общественные науки в СССР и современность.— «Вопросы истории», 1968, № 9, стор. 3—16.

в науку, стала загально визнаною¹. Говорячи про походження терміна «середні віки», О. Л. Вайнштейн дає цікавий матеріал про те, які схеми періодизації всесвітньої історії існували до гуманістів. Вчений показав неспроможність багатьох спроб відкинути цю тричленну періодизацію (наприклад, Георгом фон Беловим, Освальдом Шпанглером, Адрі Се), обгрунтовуючи при цьому глибоку науковість періодизації, висунутої К. Марксом і розвинутої потім В. І. Леніним, періодизації за соціально-економічними формаціями². Всі заплутані буржуазними істориками питання, що стосуються характерних ознак тієї чи іншої епохи, стають зрозумілими, якщо їх розглядати з точки зору соціально-економічної формації. Цей висновок О. Л. Вайнштейна в 30-х роках мав дуже велике значення, бо тільки в цей час, після постанови ЦК ВКП(б) про викладання історії в середній школі, було правильно розв'язане питання про періодизацію всесвітньої історії.

Загальний обсяг медієвістських досліджень О. Л. Вайнштейна в роки роботи його в Одесі порівняно невеликий, але вони відіграли значну роль у справі встановлення марксистської медієвістики на Україні і зберегли певну наукову цінність і в наші дні.

¹ О. Л. Вайнштейн. К вопросу о периодизации истории.— Ученые записки ЛГУ, серия истор. наук, вып. 4, № 39; стор. 141—143.

² Там же, стор. 143—144.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАХОДИ ОРГАНІВ
НАРОДНОЇ ВЛАДИ В УЖИЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ**

(вересень-листопад 1941 року)

С. Л. Каїров

Питання про соціально-економічні заходи органів народної влади в період антифашистського повстання 1941 року в Югославії майже не висвітлене в радянській історичній літературі. Не повністю досліджена ця проблема і в Югославії¹. Вона розглядається головним чином у загальних роботах. Найважливіші з них належать Й. Мар'яновичу, Й. Радовановичу, Н. Любичичу, С. Нешовичу, Д. Косановичу та ін.²

При підготовці даної статті, в якій автор прагне показати деяку соціально-економічну діяльність органів народної влади в період повстання 1941 р. у Сербії, були вивчені публікації історичних архівів КПЮ, збірники документів про визвольний рух 1941 року в Югославії, серед яких є документи про розвиток і діяльність народної влади³.

4 липня 1941 р., після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз, ЦК КПЮ прийняв рішення про проведення всенародного повстання проти окупантів. Найбільшої сили повстання набуло у Західній Сербії. На звільненій від фашистів території партизани створили Ужицьку республіку (за назвою визволеного 21 вересня 1941 р. міста Ужице, що стало військово-політичним центром повстання). В Ужице зосередились керівні органи визвольної боротьби: Політбюро ЦК КПЮ, Верховний штаб Народно-визвольних загонів Югославії (НВПЗЮ) та інші, які здійснювали організаційно-політичні заходи і створювали партизанські загони — збройні сили визвольного руху. Ужицька республіка існувала до 29 листопада 1941 року.

У ході визвольного руху КПЮ приділяла велику увагу формуванню органів народної влади і здійсненню соціально-економічних заходів.

¹ П. Морача. Югославская историография Народно-освободительной войны и революции (1941—1945 гг.).— «Вторая мировая война», книга третья, М., 1966, стор. 329—330; В. Стругар. Освободительная война в Югославии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ин-т Славяноведения АН СССР, М., 1968, стор. 26—27.

² J. Marjanović. Ekonomске promene u tok u narodnooslobodilačkog rata.— „Istorijski glasnik“, br. I, 1955; Н. Любичич, Ј. Радованович и др., Ужице 1941, Београд 1961; S. Nešović. Privredna politika i ekonomске mere u toku oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Beograd, 1964; D. Kosanović. Ekonomskopolitička djelatnost narodne vlasti u toku NOV-a. Zagreb, 1964; D. Kulić. Narodnooslobodilački odbori i sudovi u Srbiji. Beograd, 1964; L. Geršković. Historija narodne vlasti. Beograd, 1957 та ін.

³ Историјски Архив Комунистичке Партије Југославије, т. I, кн. I, 1949 (далі ІА КПЈ); Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату Југословенских народа, т. I, II, Београд 1949 (далі Зб. ДП НОРЈН).

На визволеній території Сербії були створені народно-визвольні комітети, організовані демократичні вибори до них¹.

Великого значення дальшому розповсюдженню і зміцненню народно-визвольних комітетів як органів збройного повстання надала нарада військово-політичного керівництва визвольним рухом, що відбулася 26 вересня 1941 року в містечку Столиці².

17 листопада 1941 року в Ужице був створений Головний народно-визвольний комітет — вищий орган революційної влади у Сербії³. Він керував всім господарським життям визвольної території, координував роботу місцевих комітетів. Комітет мав 11 секцій: постачальну, продовольчу, паливну, виробничу, секцію соціальної допомоги родинам партизанів і біженцям, секцію по збиранню коштів у народно-визвольний фонд, транспортну, секцію по закупівлі продуктів та ін.⁴

Революційні органи трудящих мас повинні були мобілізувати всі сили народу на всебічну підтримку антифашистського повстання, здійснити у визволених районах соціально-економічні заходи по наданню допомоги населенню, насамперед бідності, сім'ям репресованих, біженцям в умовах спустошення країни, розрухи та голоду. Народно-визвольні комітети дбали про постачання партизанам і населенню продуктів харчування і одягу, про економічний розвиток визвольної території, поліпшення охорони здоров'я і культурно-освітньої роботи серед мас⁵. Це зміцнювало зв'язок партизанів з населенням.

Органи народної влади особливо увагу приділяли відбудові зруйнованого господарства, розв'язанню питань соціального забезпечення, постачання населенню продуктів харчування і товарів першої необхідності. З цією метою вже через кілька днів після визволення Ужице — 27 вересня масовий мітинг робітників столиці республіки, переведений з ініціативи міського народно-визвольного комітету, вирішив відновити роботу залізничного транспорту, текстильної фабрики та інших підприємств Ужице.

Щоб працевлаштувати населення, створювались нові майстерні, організовувались громадські роботи. Був сформований комітет біженців і переселенців із Словенії, Боснії і Македонії. Місцевій бідності і переселенцям надавалась допомога продуктами харчування, мануфактурою, вугіллям. Громадські кухні Ужице забезпечували харчуванням 600 родин⁶. З кінця вересня до кінця листопада 1941 року міський народно-визвольний комітет Ужице виділив 60 тис. динарів для допомоги сім'ям мобілізованих у партизанські загони та близько 140 тис. динарів — на соціальні потреби⁷. Це ж саме робили й інші комітети. Газета «Борба» 20 листопада 1941 року вказувала, що сільські народно-визвольні комітети Раджевського повіту вирішили надати допомогу 326 голодуючим родинам, виділивши для цієї мети 16 800 динарів. 30 родин одержали по 200—400 динарів для обзаведення житлом⁸.

¹ Г. М. Славин. Освободительная война в Югославии, М., 1965; Н. Н. Бондарь. Возникновение органов народной власти в Югославии в 1941—1942 годах. — «Вопросы истории», 1956, № 2; С. Л. Каїров. До питання про початок антифашистського повстання 1941 р. в Югославії. — «Вісник Харківського університету», Історична серія, вип. 2, Харків, 1967.

² Д. Дудин. Дневник 1941, Београд 1957, стор. 158; Р. Чолакович. Записки из освобожденного рата, т. I, Сарајево, 1966, стор. 371.

³ Д. Дудин. Дневник 1941, стор. 6; Р. Чолакович, Назв. работа, т. I, стор. 367—368.

⁴ Н. Лубичич и др., Ужице 1941, стор. 349.

⁵ ИА КПЈ, кн. 1, стор. 19, 20, 295, 296; Зб. ДП НОРЈН, т. I, кн. 1, стор. 182; Документи о развоју народне власти, стор. 8, 9, 20, 49, 56.

⁶ Н. Лубичич и др., Ужице 1941, стор. 372.

⁷ Там же.

⁸ ИА КПЈ, т. I, кн. 1, стор. 310.

Як бачимо, народній владі потрібні були значні кошти, тому народно-визвольний комітет Ужице організував народно-визвольний фонд¹. Населення Ужице внесло до цього фонду 125 тис. динарів, ремісники — 50 тис. динарів; жінки в рахунок фонду в'язали шкарпетки, шили теплий одяг, білизну². Частина коштів виділялась для допомоги бідним, яких у місті нараховувалось 3500 чоловік³. Щомісяця фонд мусив мати не менше 1 мільйона динарів⁴.

КПЮ приділяла велику увагу організації народно-визвольних фондів. У листах Сербського крайового комітету КПЮ Шабацькому (від 12 серпня 1941 року) і Валевському (від 16 серпня 1941 р.) окружним комітетом КПЮ говорилося про необхідність організувати народну допомогу визвольній боротьбі, створити об'єднані комітети народно-визвольних фондів⁵, збирати гроші для біженців та партизанських загонів⁶. Селяни активно підтримували партизанів, давали їм харчі, одяг, гроші тощо⁷.

Одночасно з організацією народно-визвольних комітетів і народно-визвольних фондів у визволених районах створювались і підпільні комітети і фонди на окупованій території, у тому числі в Белграді. Народно-визвольний фонд Белграда відіграв велику роль у наданні допомоги партизанам. Міський комітет цього фонду виник після квітневої війни 1941 року і був продовженням довоєнної організації Народної допомоги⁸. У Белграді знаходились центральний, а також сербський крайовий комітет народно-визвольного фонду⁹.

До названих фондів населення добровільно робило натуральні і грошові внески для допомоги партизанським загонам та родинам партизанів, підпільників і репресованих¹⁰. Визвольному рухові діяльно допомагали сільські народно-визвольні комітети. Вони закуповували у селян продукти харчування, збирали добровільні внески продуктами, вовною, грішми. З 28 жовтня до 3 листопада 1941 року, наприклад, населення Арільського повіту зібрало 120 тис. динарів, а Пожегського повіту — 200 тис. динарів¹¹.

Народно-визвольні комітети відбудовували підприємства Ужицького округу та інших визвольних районів Сербії, організовували їх роботу. Кошти сербського народного банку в Ужиці використовувались для заробітної плати трудящим¹². На оплату праці йшли також і кошти народно-визвольних фондів¹³.

Ставали до ладу нові підприємства¹⁴. Вони виробляли продукцію для партизанів і населення. Швейна майстерня в Ужице, наприклад, виготовляла шинелі, пальто, плащі, шкільний одяг¹⁵. Ткацька та тек-

¹ ИА КПЈ, т. I, кн. 1, стор. 21; 36. ДП НОРЈН, т. I, кн. 2, стор. 64.

² ИА КПЈ, т. I, кн. 1, стор. 59.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Zb. DP NORJN, t. I, knj. 1, str. 37; 36. ДП НОРЈН, т. I, кн. 2, стор. 43.

⁶ Там же, I knj. 1, str. 38.

⁷ Там же, т. I, knj. 1, стор. 56; 36. ДП НОРЈН, т. I, кн. 2, стор. 45, 52, 53, 139, 169.

⁸ J. Marjanoviћ. Београд, 1964, стор. 198.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Н. Лубичић и др., Ужице 1941, стор. 151.

¹² Там же, стор. 152.

¹³ Там же, стор. 354.

¹⁴ Там же, стор. 352.

¹⁵ ИА КПЈ, т. I, кн. I, стор. 92.

стильна фабрики в Ужице до евакуації міста 29 листопада 1941 року дала товарів майже на 4,5 млн. динарів¹. Продукція підприємств Чачка йшла для бідноти, відправлялась в Санджак і Боснію на продаж місцевому населенню². В Ужице працювала шкіряна фабрика, майстерні по виробництву взуття та білизни³. Ужицькі взуттєві підприємства до 29 листопада 1941 року виготовили 2 тис. пар взуття⁴. Взуттєві майстерні працювали у Байній Башті, Пожезі, Арілі⁵, а в Ужице та Байній Башті — майстерні по ремонту автотранспорту⁶.

В Ужицькій республіці діяв залізничний і автомобільний транспорт. По залізниці Ужице — Чачак і Ужице — Вишеград функціонував партизанський поїзд⁷.

Народно-визвольні комітети організували закупку продовольчих продуктів і торгівлю ними на визвольній території, контролювали витрати на це Сербського народного банку в Ужице⁸, охороняли ліс та стежили за його використанням, допомагали бідноті у сільськогосподарських роботах⁹. Сільська біднота безплатно одержувала саджанці й інше¹⁰. Піклування революційних органів народної влади викликало симпатії селян до Компартії, співчуття до партизанів. Посилився потік молоді у партизанські загони, активнішою стала допомога народно-визвольним комітетам у їх роботі.

Органи народної влади всіляко дбали про охорону життя та власності населення визвольних районів, захист його безпеки. Ужицький міський народно-визвольний комітет, наприклад, сформував для охорони порядку роту робітничої міліції¹¹.

Міський народно-визвольний комітет Ужице всіляко боровся з спекуляцією хлібом, запровадив максимум і визначив ціну у 6 динарів за 1 кілограм хліба¹². Народно-визвольні комітети регулювали ціни, контролювали дотримання їх. За перевищення максимальних цін на торгівців накладалися штрафи. Ці гроші надходили до народно-визвольного фонду¹³.

Народно-визвольні комітети викривали приховувачів солі та інших дефіцитних товарів¹⁴. «Борба» 1 листопада 1941 року повідомляла, що в Ужице спекулянтів за приховування солі та одягу оштрафували на 10 тис. динарів¹⁵, за спекуляцію нафтопродуктами накладено штраф 25 тис. динарів і конфісковано запаси гасу¹⁶. Штрафували також за відмовлення відкрити магазини¹⁷. Конфісковані у спекулянтів товари народна міліція передавала до народно-визвольного фонду¹⁸. У селах Ужицького округу створювалися комісії для конфіскації майна ворогів

¹ Н. Лубичић и др., Ужице 1941, стор. 354.

² Там же.

³ Там же, стор. 355.

⁴ Там же, стор. 357.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 358.

⁷ Ужице-светла тачка у мраку пороблене Европе — «Борба», 21 септембра, 1967. стор. 11.

⁸ ИА КПЈ, т. I, кн. 1, стор. 71.

⁹ Н. Лубичић и др., Ужице 1941, стор. 161—162.

¹⁰ Там же, стор. 162.

¹¹ Там же, стор. 141.

¹² Там же, стор. 162—163.

¹³ ИА КПЈ, т. I, кн. 1, стор. 131.

¹⁴ ИА КПЈ, т. I, кн. 1, стор. 75; 36. ДП НОРЈН, т. I, кн. 1, стор. 42.

¹⁵ ИА КПЈ, т. I, кн. 1, стор. 131.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Н. Лубичић и др., Ужице 1941, стор. 360.

¹⁸ ИА КПЈ, т. I, кн. 1, стор. 132.

народу, що їх передавали до народного суду¹. Конфісковані товари також надходили до названого фонду².

Народно-визвольні комітети з допомогою військової влади та народних судів конфіскували майна багатіїв-зрадників, зокрема промислові підприємства крупної буржуазії, реквізували лишки³. Конфісковані худоба, продукти харчування та одяг здавались до народно-визвольного фонду, а земля та будівлі ворогів народу передавались у тимчасове безплатне користування погорільцям, біженцям, сиротам⁴.

Був організований народний контроль за розподілом продуктів. Народно-визвольні комітети систематично звітували перед народом про стан майна на складах і в магазинах, грошей — у касах народно-визвольного фонду. Створювалися народногосподарські комісії⁵. Транспорт, залізниці, мости, рудники, промислові підприємства, склади, лікарні, аптеки та інша крупна приватна власність перетворювалася на визволеній території у суспільну власність і тимчасово переходила у розпорядження військового командування⁶.

Народно-визвольні комітети охороняли громадський порядок, судили злочинців та інших ворогів народу, розв'язували суперечки між громадянами обмежували експлуатацію трудящих на підприємствах, допомагали ліквідувати залишки феодальних відносин на селі, боролись проти лихварства⁷. Селянам, які потрапляли у боргову кабалу, надавали різні пільги⁸. Під час збирання внесків народно-визвольного фонду враховувався майновий стан⁹.

Внаслідок правильної організації постачання населенню і партизанам харчових та промислових продуктів, завдяки нормальній роботі підприємств і торгівлі було створено матеріальну базу визвольної боротьби. Це в значній мірі забезпечило успіх повстання.

Штаби партизанських загонів і народно-визвольні комітети налагодили службу охорони здоров'я. Штаб Ужицького загону, наприклад, контролював роботу лікарні у визволеному місті, організував санітарну службу, мобілізував фармацевтів, лікарів та інший медперсонал¹⁰. В Ужище була створена і друга лікарня¹¹. Функціонувала також лікарня в Байній Башні. Її роботою керували повітовий комітет і комендатура¹². Комітет Пожеги організував амбулаторію на 60 ліжок. Її обслуговували два лікаря та 4 санітари. Амбулаторії були створені також в Арілі, Косьєричі та Чаєтині¹³. Добровільці Ужище чергували у Будинку Червоного Хреста. До цієї роботи залучались лікарі міста. Серед населення збирали добровільні грошові та натуральні внески для поранених і хворих. Лікарні були забезпечені водою, продуктами харчування, одягом, ліжками¹⁴, народно-визвольні комітети постачали медикаменти¹⁵. Ліки діставали у Белграді¹⁶.

¹ Н. Лубичић и др., Ужице 1941, стор. 141.

² ИА КПЈ, т. I, кн. I, стор. 57, 75; 36. ДП НОРЈН, т. I, кн. I, стор. 42.

³ Zb. DP NORJN, t. I, knj. 1, str. 38, 42, 49; Документи о развоју народне власти, стор. 8, 15; Е. Кардел. Пут нове Југославије, стор. 236, 238, 242, 243.

⁴ Документи о развоју народне власти, стор. 16, 17, 50, 51, 52, 53.

⁵ Там же, стор. 15.

⁶ Там же, стор. 8; 36. ДП НОРЈН, т. I, кн. I, стор. 182.

⁷ Документи о развоју народне власти, стор. 8.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 20.

¹⁰ Н. Лубичић и др., Ужице 1941, стор. 365.

¹¹ Там же.

¹² Там же, стор. 367.

¹³ Там же.

¹⁴ ИА КПЈ, т. I, кн. I, стор. 113, 294.

¹⁵ Н. Лубичић и др., Ужице 1941, стор. 365.

¹⁶ Там же, стор. 366.

У листопаді 1941 року в Ужице відбулася конференція з питань організації військової та цивільної медичної служби¹. В Ужице відкрили медичні курси. На них вчилися 40 жінок².

Під час окупації населення страждало від епідемії тифу і дизентерії. Інфекційні захворювання були викликані злочинами окупантів голодом і антисанітарією. Тому народно-визвольні комітети приділяли велику увагу поліпшенню санітарії та гігієни. З цією метою організувався медичний огляд кухні та харчів³. «Борба» 30 жовтня 1941 року повідомляла, що народно-визвольний комітет Ужице організував боротьбу за ліквідацію джерела зарази, вжив профілактичних заходів по боротьбі з тифом і дизентерією⁴. За антисанітарію накладали штрафи⁵.

Усі ці заходи сприяли запобіганню епідемії, зміцненню здоров'я народу в умовах повстання.

КПЮ керувала також на визволеній території справою освіти. Працівники освіти допомагали комітетам організувати роботу початкових шкіл і підготувати відкриття середніх шкіл⁶. Був підготовлений до друку буквар, публікувалися політичні популярні видання⁷. В Ужице функціонували бібліотеки та читальня⁸. Книжки для них збирали у населення⁹. Народно-визвольні комітети створювали також народні університети¹⁰.

Велику роль в організації освіти і вихованні мас відігравала партизанська преса Ужицької республіки. З 19 жовтня 1941 року відновилось видання газети «Борба» — органа ЦК КПЮ. Дві ужицькі друкарні надрукували 15 номерів газети «Вести» — органа штабу Ужицького партизанського загону, було випущено кілька номерів газети «Омладинська боротьба» — органу ЦК СКМЮ¹¹.

Друкарні видавали марксистсько-ленінську та іншу радянську політичну літературу. Улюбленим твором югославських патріотів був роман Н. Островського «Як гартувалась сталь». Були опубліковані пропагандистські матеріали КПЮ¹². Велика увага приділялась пропаганді успіхів соціалістичного будівництва в СРСР. У зв'язку з святкуванням 24-ої роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції в Ужице була організована виставка досягнень Радянського Союзу¹³.

Заходи в галузі освіти відіграли велику роль у політичному вихованні мас, піднесенні їх революційної свідомості, бойового духу патріотів, мобілізації на визвольну боротьбу. Все це сприяло успішному розвитку повстання.

Заходи народно-визвольних комітетів Ужицької республіки, здійснювані під керівництвом КПЮ, мали велике значення і для інших областей, зокрема, цей досвід використали комітети Боснії та Герцеговини.

Таким чином, здійснюючи соціально-економічні заходи, залучаючи маси до революційної боротьби, народно-визвольні комітети, що стали органами повстання, тісно зв'язали Компартію з народом. Соціально-

¹ ИА КПЈ, т. I, кн. I, стор. 112—113.

² Н. Лубичић и др., Ужице 1941, стор. 367.

³ ИА КПЈ, т. I, кн. I, стор. 112; 36. ДП НОРЈН, т. I, кн. 2, стор. 56.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 77.

⁶ Н. Лубичић и др., Ужице 1941, стор. 375—376.

⁷ ИА КПЈ, т. I, кн. I, стор. 56, 63, 77; 36. ДП НОРЈН, т. I, кн. 2, стор. 56, 63.

⁸ ИА КПЈ, т. I, кн. I, стор. 56, 63.

⁹ Н. Лубичић и др., Ужице 1941, стор. 374—375.

¹⁰ ИА КПЈ, т. I, кн. I, стор. 77; 36. ДП НОРЈН, т. I, кн. 2, стор. 56, 63.

¹¹ Н. Лубичић и др., Ужице 1941, стор. 374—375.

¹² Н. Лубичић и др., Ужице 1941, стор. 375—376.

¹³ Там же, стор. 374—375.

економічна політика Компартії, революційні заходи народно-визвольних комітетів сприяли активній підтримці збройного повстання більшістю народних мас, дальшому розвитку визвольного руху, поглибленню народної революції. Завдяки здійсненню соціально-економічних заходів у визволених районах органи народної влади згуртували навколо Компартії широкі кола патріотів. Піклуючись про потреби трудящих, народно-визвольні комітети змогли організувати матеріальну допомогу народних мас партизанським загонам, активну моральну підтримку визвольній боротьбі, що було їх основним завданням, бо вирішувало успіх повстання. Величезне значення мала діяльність цих демократичних органів для об'єднання народу на базі Народно-визвольного фронту. Народно-визвольні комітети забезпечили матеріальну базу збройному повстанню, зняряддям якої вони були.

Заходи комітетів надавали народній революції соціалістичний характер, тому що ці тимчасові органи народної влади без сумніву вже з 1941 року несли в собі зародки та певні риси соціалістичної революції. Вільні демократичні вибори та керівництво КПЮ в умовах народного повстання визначили в певній і значній мірі склад революційних органів влади. Захист керівних життєвих інтересів трудящих мас, піклування про бідноту знайшли втілення в суті і змісті революційних заходів. Тому в цих комітетах народ бачив прообраз майбутнього соціалістичного ладу, перспективу нової держави, зразком якої та прикладом для КПЮ і повсталих югославських патріотів був Радянський Союз¹.

Ось чому повстання, що зазнало тимчасової поразки в Сербії наприкінці 1941 року, розгорнулося ще з більшою силою в Боснії та інших краях і стало непереможним.

¹ ИА КПЈ, т. I, кн. 1, стор. 147.

РОЗВИТОК КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ІНДІЇ В 1930—1934 РОКАХ

Ю. Г. Литвиненко

Березневі арешти і Мірутський процес 1929 р. певний час негативно впливали на розвиток комуністичного руху в Індії. Історія цих подій детально висвітлювалася у ряді статей та досліджень, тому немає потреби повертатися до них. Однак і забувати їх не слід.

Своєрідним етапом історії комуністичного руху в Індії були 1930—1934 роки, на які припадає боротьба індійських комуністів за збереження та зміцнення загальноіндійської партійної організації. На шляху до цієї мети марксистсько-ленінським групам довелося долати значні перешкоди.

Під час березневих арештів з лав партії було вирвано найбільш досвідчених членів, що входили до її керівних органів¹. Це утруднювало зв'язок між партійними групами різних міст. На початку 30-х років значними за своїм складом і впливом були групи комуністів у Калькутті та Бомбеї. У Калькутті існував «Калькутський комітет комуністичної партії Індії»². Члени комітету прагнули посилити роботу по організованому зміцненню Комуністичної партії Індії. З рядом пропозицій відносно розвитку загальноіндійської партійної організації вони зверталися до бомбейських комуністів. Але в той час тісних зв'язків між двома групами не було встановлено, що в певній мірі обумовлювалося позицією товаришів з Бомбея³. Вони не відповідали на пропозиції про об'єднання зусиль. Калькутський комітет змушений був звернутися з матеріалами по зміцненню партії безпосередньо до Комінтерну⁴.

Окремі факти свідчать, що після березневих арештів організаційної єдності у комуністичному русі країни не було. Потрібен був час і значні зусилля, щоб досягнути її. Роботу в цьому напрямку ускладнювало існування течій, які перешкоджали розвитку комуністичного руху. Одну із них очолював М. Рой. Ще в 1929 році було прийнято рішення про його виключення з лав Комінтерну. На початку 1930 року він почав розповсюджувати листи за підписом «Революційний комітет по організації Комуністичної партії Індії»⁵.

У червні 1930 року Рой надрукував у Берліні програму, яка пізніше була передрукована і в Індії⁶. Він фактично відмовлявся від використання принципів інтернаціоналізму в революційній боротьбі. Рой і його прибічники виступили проти платформи, накресленої комуні-

¹ M. Ahmad. Our first days. „New Age“, 1958, VII, N 4, стор. 27.

² Там же, стор. 29.

³ Там же, стор. 29.

⁴ M. Ahmad. Our first days, стор. 29.

⁵ Там же, стор. 28.

⁶ «Коммунистический Интернационал», 1931, № 31, стор. 18.

стами Індії. Вони назвали її «дурницями ортодоксальних москвичів в індійському робітничому русі»¹.

У грудні 1930 року Рой повернувся до Індії². Вся його діяльність була спрямована проти утвореної в 1925 році Комуністичної партії. Займаючи і раніше опортуністичні позиції, після повернення Рой намагається розширити свій вплив безпосередньо в Індії. На початок 1931 року діяльність цієї течії була локалізована³.

Не сприяли зміцненню організаційної єдності комуністичного руху: позицій інших груп, зокрема групи Ранадіве. На початку 1931 року вона оголосила про свій вихід з Комуністичної партії і намагалася створити свою організацію під назвою «Більшовицька партія»⁴. С. Гхате вважає це розколом в лавах Комуністичної партії⁵.

Таким чином, Комуністичній партії Індії в дуже відповідальний момент боротьби за своє організаційне зміцнення довелося відбивати наскоки тих, хто використовував звання «комуніст» для маскування своїх опортуністичних поглядів і позицій.

Боротьба проти опортуністичних течій у розвитку комуністичного руху Індії активізувалась на початку 30-х років. На той час вже існувала загальна платформа у вигляді заяви 18-ти під час Мірутського процесу, яка фактично відбивала основні програмні положення індійських комуністів⁶.

Всі зусилля Комуністичної партії Індії були спрямовані на ліквідацію наслідків березневих арештів 1929 року, зміцнення лав комуністів, остаточне об'єднання комуністичних груп. Слід погодитися з Є. В. Кругловим, який відзначає, що зміцнення всеіндійської Компартії на той час було основним завданням індійських комуністів⁷.

Позитивним моментом у цьому напрямку було опублікування у грудні 1930 року «Проекту платформи дій Комуністичної партії Індії»⁸. Комуністична партія посилила агітаційну роботу серед робітників. Але разом з тим розгорнулася боротьба навколо «Проекту» в комуністичних групах. Вона позначилась в цілому на робітничому русі, де загострилася боротьба між комуністами і реформістами⁹.

Індійські комуністи, що обстоювали принципи єдності лав на марксистсько-ленінській основі, прагнули знайти підтримку серед братніх партій. У першій половині 1932 року індійські комуністи Ф. Спрат, Бен Брэдлей і М. Ахмед надіслали до Комінтерну доповідь, в якій висвітлювалося становище у комуністичному русі Індії¹⁰. Відповіддю на нього був «Відкритий лист індійським комуністам»¹¹ від компартій Німеччини, Великобританії та Китаю. Лист надійшов у травні 1932 року, а в червні цього ж року його надрукував центральний орган Комінтерну¹². Надаючи допомогу індійським комуністам, три партії, посилаючись на досвід міжнародного комуністичного руху, відзначали ті напрямки, які мали стати основними у роботі молоді комуні-

¹ «Коммунистический Интернационал», 1931, № 31, стор. 21.

² New Age, February, 6, 1966.

³ M. A h m a d. Our first days, стор. 29.

⁴ New Age, February, 6, 1966.

⁵ New Age, February, 6, 1966.

⁶ Communist statement at Meerut. „New Age“, 1958, VII, N 4.

⁷ Е. В. Круглов. У истоков индийской коммунистической печати. «Зарубежная печать», М., 1964, стор. 45.

⁸ New Age, February, 6, 1966.

⁹ Новейшая история Индии. М., 1959, стор. 277.

¹⁰ M. A h m a d. Our first days, стор. 29.

¹¹ Там же, стор. 29.

¹² «Коммунистический Интернационал», 1932, № 16; New Age, February, 6, 1966.

стичної партії і разом з тим допомогти їй у подоланні перешкод на шляху до організаційного зміцнення її.

Мабуть, саме про ці події згадували Ш. Хашимов і Л. Шапошнікова, коли відзначали, що в середині 1932 року індійські комуністи, які знаходилися у в'язниці розробили план утворення партії, а на початку 1933 року його було передано бомбейським комуністам, які відправили план до Комінтерну¹. Але, як свідчать факти і дослідження останніх років, у той час мова йшла вже не про утворення партії, а про посилення боротьби за єдність лав комуністів. Саме це підкреслює у своїх спогадах Ахмед².

У 1932—1933 роках робота по зміцненню єдності лав комуністів в Індії посилюється. Повертається з в'язниці значна група комуністів, які мали вже певний досвід щодо цього. Значну активність проявив Г. Адхікачі, якого одним з перших звільнили з ув'язнення. Він прагнув домогтися єдності між групами Калькутти і Бомбея³.

Певні позитивні наслідки цієї роботи виявилися вже в другій половині 1933 року. Це дало змогу відновити роботу Центрального комітету, засідання якого відбулися в листопаді — грудні 1933 року⁴. Здійснювалася підготовка до скликання чергової загальноіндійської конференції комуністів. Основною базою для цієї роботи став Калькутський комітет. Серед членів Бомбейської групи не було єдності. Певна частина її членів підтримувала роботу по посиленню єдиної партії⁵.

Поступово перешкоди на шляху до відновлення загальноіндійської партійної організації переборювалися. Це дало змогу у грудні 1933 року провести в Калькутті нелегальну конференцію комуністів⁶. На цій конференції були обговорені програмні та організаційні питання, був обраний новий Центральний Комітет Комуністичної партії: затверджена нова політична програма і проект статуту партії⁷. Генеральним секретарем ЦК обрали Адхікачі.

У редакційній статті газети «Нью ейдж» Центрального органу Компартії Індії відзначалося, що «відновлена партія почала активно діяти, керуючи страйковою боротьбою у подальші роки»⁸.

Новий Центральний Комітет почав видавати всеіндійську газету «Комуніст». Вона мала підзаголовок «Орган тимчасового Центрального Комітету Комуністичної партії (секція Комуністичного Інтернаціоналу)»⁹.

На початку 1934 року Комуністична партія, посилюючи агітаційну роботу, почала друкувати документи, які були прийняті на грудневій конференції в Калькутті. У січні 1934 року опубліковано «Політичні тези тимчасового ЦК КПІ». В травні 1934 року в «Імпрекорі» було надруковано «Проект тимчасового статуту Комуністичної партії Індії»¹⁰.

Поряд з цим Центральний Комітет прагнув посилити зв'язки з міжнародним комуністичним рухом. Ще після грудневої конференції

¹ Ш. Хашимов, Л. Шапошнікова. К истории рабочего движения в Индии, Ташкент, 1961, стор. 213.

² M. Ahmad. Our first days, стор. 28.

³ New Age, February, 6, 1966.

⁴ New Age, February, 6, 1966.

⁵ M. Ahmad. Our first days, стор. 30.

⁶ Там же, стор. 30.

⁷ Там же, стор. 30; Новейшая история Индии. М., 1959, стор. 281.

⁸ New Age, February, 6, 1966.

⁹ Е. В. Круглов. У истоков индийской коммунистической печати. «Зарубежная печать». М., 1964, стор. 48.

¹⁰ New Age, February, 6, 1966.

1933 року Брэдлей виїхав з Індії, маючи з собою доповідь про становище в Комуністичній партії¹.

Отже, важку і копітку роботу щодо збереження та зміцнення партії було успішно завершено протягом 1929—1934 років. Партія поступово набувала сили, виступала з вимогою активізації боротьби за досягнення повної незалежності Індії.

Та в 1934 році англійські власті знову завдають удару Комуністичній партії. У липні 1934 року партія і організації, які підтримували її, головним чином профспілки, були оголошені поза законом. Почалися нові масові арешти комуністів².

І все ж таки основне завдання етапу 1930—1934 років було виконано — партія була зміцнена і почала зростати.

¹ M. A h m a d. Our first days, стор. 30.

² New Age, February, 6, 1966.

З ІСТОРІЇ ПЕРШИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ТОВАРИСТВ НА УКРАЇНІ

Д. С. Кирилін

В історії розвитку дореволюційної української археології важливу роль відіграли перші археологічні установи, що виникли в кінці XIX — на початку XX ст. На жаль, їх діяльність ще не знайшла достатнього висвітлення в історико-археологічній літературі.

Ряд авторів, як дореволюційних, так і радянських, у своїх роботах тільки побіжно торкалися історії перших українських археологічних товариств¹ або зупинялися на окремих питаннях їх виникнення². Були такі, що й зовсім замовчували їх існування. Деякі з дореволюційних дослідників розглядали історію лише однієї якоїсь археологічної установи³, допускаючи інколи суб'єктивізм і тенденційність у висвітленні окремих питань. Так, О. Левицький, характеризуючи діяльність Київської археологічної комісії, перебільшував роль військового губернатора Д. Г. Бібікова і царської адміністрації у створенні цієї установи. А саме з вини Бібікова Київська археологічна комісія три роки не могла розпочати роботу. Одночасно він принижував роль київської громадськості, зокрема демократичного напрямку, представленою у названій Комісії Т. Г. Шевченком. Автор не показує також умов, в яких працювала Комісія і не розкриває причин занепаду її наукової діяльності⁴.

М. Грушевський, що займався спеціально висвітленням розвитку історичних наукових товариств на Україні у XIX ст., говорить тільки про Київське відділення Російського географічного товариства (південно-західний відділ) і Львівське наукове товариство імені Шевченка⁵. Останнє дослідник розглядав як єдиний дійсно науковий центр

¹ М. Погдин. Судьбы археологии в России.— «Журнал министерства народного просвещения» (ЖМНП), № 3, 1869, стор. 1—39; Н. Б. (Беляшевский). К 50-летию университета св. Владимира. Очерки и заметки по истории университета. Киев, 1884; Д. И. Багалей. Русская историография, Харьков, 1907, стор. 20—23; А. А. Формозов. Очерки русской археологии, М., 1961, стор. 43—45; А. В. Арциховский. Археология.— Очерки истории исторической науки в СССР, М., 1955; С. Н. Бибииков. Археология.— Украинская Советская Социалистическая Республика, Киев, 1967, стор. 402.

² В. И. Юргевич. Об археологических розысканиях и открытиях в Южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей. Записки Одесского общества истории и древностей, (ЗООИД), т. XIV, Одесса, 1886, стор. 27—52; Д. И. Багалей. Опыт истории Харьковского университета, т. 1, 2, Харьков, 1904.

³ Найбільше уваги приділялось Одеському товариству історії і стародавностей (див. Ф. Брун. 30-летие ООИД, его записки и археологические собрания ЗООИД, т. VIII, 1869, також названі вище роботи А. В. Арциховського, О. О. Формозова та ін.).

⁴ О. Левицкий. Археологические экскурсии Т. Г. Шевченко в 1845—1846 гг.— «Киевская старина», 1894, т. XXIV, стор. 231—244; М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), Київ, 1959, стор. 172, 168.

⁵ М. Г. Грушевский. Очерки истории украинского народа. Спб, 1905, стор. 352 та інші.

української історичної науки¹. Про археологічну діяльність навіть цих двох товариств М. Грушевський не згадує, а всю увагу зосереджує на їх історико-єнтографічній роботі.

По-новому, зовсім з інших позицій прагнуть висвітлити історію українських дореволюційних археологічних товариств радянські дослідники. Серед них одним з перших приділив увагу археологічній діяльності українських наукових товариств і позитивно оцінив їх вклад у науку академік С. О. Жебелєв. Але він дуже коротко характеризує їх роботу, обмежуючись бібліографічними довідками, і зовсім не дає ніяких відомостей про організації, що існували на Україні до виникнення Одеського товариства історії і старожитностей.

У дослідженні Ф. Козубовського, присвяченому історії розвитку української буржуазної археології, всі дореволюційні археологічні організації України, починаючи з другої половини XIX ст., поділяються «на чорносотенні і ліберально-буржуазні». При цьому автор підкреслює, що в них провідною класовою силою було феодалське дворянство². Археологічні з'їзди, проведені на Україні, автор розглядає, як «маніфестацію чорносотенного великодержавного блоку» буржуазії і дворянства, спрямованого проти пролетаріату, як класове зняття ідеологічної боротьби проти передового світогляду. Позитивної ролі цих з'їздів у розвитку археології на Україні³ автор не помічає.

М. Г. Худяков хоч пише про період «буржуазного процвітання» вітчизняної археології, коли був створений цілий ряд наукових товариств, але зупиняється тільки на Одеському товаристві історії і стародавностей, та й то лише на характеристиці його видавничої діяльності⁴.

У працях А. В. Арциховського і О. О. Формозова чітко показана основна лінія розвитку вітчизняної археології, але українським археологічним установам, на жаль, приділено мало уваги. Кілька слів сказано про діяльність лише Одеського товариства історії і стародавностей і Київської археографічної комісії⁵.

Про початковий період розвитку української археології і про перші спеціальні установи писав також І. Г. Шовкопляс⁶. Слід відзначити і роботу М. І. Марченка, який спеціально займався вивченням розвитку української історичної науки. Але про археологічну діяльність різних товариств він пише дуже мало. Деякі з них згадані лише як історико-археографічні⁷.

Таким чином, питання про виникнення і роботу перших археологічних установ на Україні потребують ще глибокого дослідження.

Автор даної статті робить першу спробу простежити та охарактеризувати створення і діяльності археологічних установ на Україні протягом чотирьох десятиріч XIX ст., тобто до виникнення у 1839 р. Одеського товариства історії і старожитностей.

¹ М. Г. Грушевський. Львовское учебное общество им. Шевченко и его вклад в изучение Южной России.— ЖМНП, № 3, 1904, стор. 115—119.

² С. А. Жебелєв. Введение в археологию, ч. I, II т., 1923, стор. 102, 116, 117 та інші.

³ Історія Академії наук УРСР, кн. 1, Київ, 1967, стор. 63.

⁴ М. Г. Худяков. Дореволюционная русская археология на службе эксплуататорских классов.— «Библиотека ГАИМК», 1933, № 13, стор. 72, 73.

⁵ Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, гл. I, IX; т. 2, гл. IV, X; А. А. Формозов. Очерки русской археологии, стор. 45 та інші.

⁶ І. Г. Шовкопляс. Археологічні дослідження на Україні (1917—1954), Київ, 1957, стор. 5 та інші.

⁷ М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.: М. І. Марченко. Украинская историография (с древнейших времен до середины XIX в.). Автореф. докт. дисс., Л., 1960, стор. 3.

Ранні археологічні товариства на Україні з'являлись і працювали в умовах розкладу феодально-кріпосницького ладу, становлення капіталістичних відносин зростання класової боротьби та розвитку національно-визвольного руху. В цій складній ситуації виявилась криза дворянської історичної науки, зародилась буржуазна історіографія і одночасно передовий революційно-демократичний напрям у вітчизняній історичній науці¹. Нових дослідників ранніх періодів історії вже не задовольняло обмежене коло письмових джерел, і вони починають енергійно збирати і використовувати археологічний матеріал. Пробудження національної самосвідомості сприяло посиленню інтересу до національних старожитностей і пам'яток античності, в яких борці за буржуазне суспільство «знайшли ідеал і художні форми, ілюзії, необхідні їм для того, щоб приховати від самих себе буржуазно-обмежений зміст своєї боротьби, щоб вдержати свій запал на висоті великої історичної трагедії»².

Появі археологічних установ на Україні передували розкопки, що їх робили здебільшого любителі або шукачі скарбів. Так були розкопані Мельгуновський курган (1763), курган Патініотті³ (1822) і багато інших, дрібніших пам'яток. Про характер таких розкопок красномовно говорить донесення А. Б. Ашика, в якому повідомлялось, що він (Ашик) вирішив копати кургани тому, що при огляді місцевості його зацікавила «велика кількість западин на керченських могильниках»⁴.

Частіше стали знаходити археологічні предмети і при проведенні будівельних робіт. Інколи серед них зустрічались і дуже цінні у науковому відношенні, наприклад, скарб римських монет із Охтирського повіту⁵, скарб крем'яних виробів епохи бронзи з Луганська⁶ і т. д. Але доля цих знахідок дуже сумна. Багато з них було втрачено для науки.

Такі випадки не могли не викликати занепокоєння у передових діячів початку XIX ст. З'являються думки про збереження і наукове вивчення пам'яток, про популяризацію археологічних знань в народі. Для здійснення цієї мети треба було створити якісь спеціальні організації і центри, які б об'єднали зусилля всіх любителів і професіоналів-істориків.

Харківські вчені першими на Україні висловили думку і вжили ряд практичних заходів щодо організації товариства. Серед них слід згадати С. І. Потоцького, який розробив методичні вказівки для збирання, фіксації і збереження історико-археологічних місцевих українських пам'яток⁷.

Інспекційні поїздки і знайомство з старовинними пом'ятками на значній території України наштовхнули професора Х. Ф. Роммеля та

¹ В. И. Астахов. Курс лекций по русской историографии, ч. I, Харьков, 1959, стор. 140—141.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 114.

³ Е. М. Придик. Мельгуновский клад.—Материалы по археологии России (МАР), 1911, № 31; Ю. Ю. Марти. 100 лет Керченскому музею, Керчь, 1834, спр. 31, (МАР), 1911, № 31; Ю. Ю. Марти. 100 лет Керченскому музею, Керчь, 1926; В. П. Бузескул. Всеобщая история и ее представители в России, ч. II, 1931, стор. 161 та інші.

⁴ Архив отделения Института археологии АН СССР (Архив ЛОИА), ф. 6, оп. 1834, спр. 31, арк. 2.

⁵ Ольхович. О древних римских монетах, найденных в Ахтырском уезде.—«Вестник Европы», ч. VIII, 1804 № 22, стор. 117, 129.

⁶ Гесс де Кальве. Опыт исторического исследования об образовании человеческих способностей в особенности по части минералогии.—Труды Вольного общества любителей российской словесности, ч. X, 1820, стор. 251.

⁷ Д. И. Багалея. Опыт истории Харьковского университета, т. I, Харьков, 1893—1898, стор. 1186; Н. Шагуров. Илья Федорович Тимковский. «Киевская старина», т. XXXIV, 1891, стор. 230.

інших на думку організувати в Харкові товариство, яке б займалося пропагандою наукових знань і вивченням місцевих старожитностей¹.

На півдні України перші рекомендації щодо створення археологічного товариства висловив І. А. Стемпковський у записці на ім'я генерал-губернатора М. С. Воронцова. Привертає увагу його думка про організацію систематичних наукових розкопок². Недаремно дехто з істориків вважав І. А. Стемпковського першим археологом в Росії з спеціальною підготовкою³. Дальшим розвитком ідеї про організацію систематичних наукових розкопок був складений М. С. Воронцовим «Статут для музеїв Одеського і Керченського», затверджений 31 серпня 1834 р.⁴ У ньому були визначені функції і завдання цих музеїв.

Першим археологічним товариством на Україні слід вважати Харківське товариство наук, створене при університеті у 1821 р.⁵. Але діяльність його почалась за кілька років до офіційного відкриття.

Ще в 1804 р. С. І. Потоцький пожертвував університету колекцію монет, поклавши таким чином початок мюнц-кабінету⁶, де в 1838 р. налічувалось уже 18 417 монет і медалей⁷. А в 1807 р. тут засновано кабінет рідкостей. Завдяки вдало розробленим методичним вказівкам щодо пошуків старожитностей було оглянуто і описано ряд археологічних пам'яток. Так, Х. Ф. Роммель ще в 1811 р. дослідив незвичайні письмена на великому камені у районі міста Слово'янська, на березі Сіверського Дінця, і дійшов до висновку, що вони належали скифо-сарматським і тюрським народностям⁸. Ці матеріали були використані майже через 100 років археологом І. Є. Макаренком при виченні Маяцького городища на Дону⁹.

П. П. Білецький-Носенко у 1809—1810 рр. описав давньоруське городище, розташоване в 15 верстах від села Радьковки і навіть намагався, спираючись на літописи, датувати його X ст.¹⁰. І. С. Рижський перший ґрунтовно описав руїни стародавньої Ольвії і знайшов там чимало цікавих предметів. На жаль, його ім'я незаслужено забули¹¹.

Робота члена Харківського наукового товариства Г. І. Успенського «Настанови вчителям для складання історичних і статистичних записок» (1809), де пропонувалось детально описувати пам'ятки старовини¹², та «Досвід повісткування про старожитності російські» (1811)¹³ сприяли пробудженню у місцевого населення інтересу до історико-археологічних

¹ Х. В. Роммель. Пять лет истории Харьковского университета. (Воспоминания), Харьков, 1868, стор. 71 та інші.

² И. А. Стемпковский. Мысли относительно изысканий древностей в Новороссийском крае.— «Отечественные записки», 1825, № 8, стор. 41—43.

³ А. Б. Ашик. Стемпковский.— 300 ИД, 1863, т. IV, Одесса, стор. 207—221.

⁴ Полный свод законов, т. IX, 1834, стор. 7350.

⁵ Спочатку його називали Товариством наук при Харківському університеті, а 1827 р. за новим статутом перейменували в «Харківське товариство наук» (див. Х. В. Роммель. Пять лет истории Харьковского университета, стор. 71; Д. И. Бага лей, И. П. Осипов. Учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905), Харьков, 1912, стор. 212, 239, 241; Д. И. Бага лей. Опыт истории Харьковского университета, т. I, стор. 747—750.

⁶ Н. Шогуров. Илья Федорович Тимковский, стор. 218—231.

⁷ Д. И. Бага лей, И. П. Осипов. Учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета, стор. 52.

⁸ Х. Ф. Роммель. Пять лет истории Харьковского университета, стор. 58.

⁹ И. Е. Макаренко. Археологические исследования. ИАК, вып. 23, 43, 1907—1909.

¹⁰ Д. И. Бага лей. Опыт истории Харьковского университета, т. I, стор. 713.

¹¹ А. И. Карасев. Планы Ольвии XIX в. как исторический источник для исторической топографии города.— Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), 1956, № 50, стор. 10—12 та інші.

¹² Д. И. Бага лей. Опыт истории Харьковского университета, т. I, стор. 712.

¹³ Ця робота видана в Харкові у 1811 р., вдруге вона вийшла тут же у 1818 р.

пам'яток. Правда, в останній праці завдання археологічної науки сформульовані дуже неясно і переплітаються з етнографічними, лінгвістичними і загальноісторичними.

Наукова діяльність Харківського товариства наук перебувала у прямій залежності від соціального складу його членів. А членами цієї установи вважалися «всі найосвіченіші почесні особи», тобто професори, поміщики і представники духовенства. «Багато з них, — пише Х. Ф. Роммель, — входили до складу товариства заради почесного звання і красивого диплома»¹. Всього на 1829 р., коли товариство припинило своє існування, в ньому налічувався 91 член. Незважаючи на все це, діяльність названої установи не була ізольованою. Харківці діяли в контакті з археологами Росії і України, про що свідчать тісні і тривалі зв'язки громадського діяча археолога В. В. Пассека, який був близьким другом О. І. Герцена².

Протягом 1832—1842 рр. В. В. Пассек вивчав різні українські старожитності, в тому числі й на Харківщині³. Він звернув увагу на Донецьке городище, вивчив його і датував на підставі зібраного матеріалу XII століттям, що не викликає заперечень і тепер⁴. В. В. Пассек один з перших підкреслив важливість археологічних джерел і польовій практиці⁵, поставив питання про походження могильників, міст і їх датування⁶.

На Півдні України в цей час створюються перші місцеві музеї, де спочатку були представлені випадкові знахідки скіфсько-античних старожитностей. До них слід віднести музей в Миколаєві при так званій «штурманській роті» (училищі), відкритий у 1806 р. з ініціативи А. П. Траверса⁷, і Феодосійський музей старожитностей, організований у 1811 р. С. М. Броневським⁸.

Серед всіх місцевих музеїв півдня найбільш цінним у науковому відношенні був приватний музей П. Дебрюкса, неофіційно відкритий у 1811 р.⁹ Речі для його колекції старанно добирались і систематизувались. На базі цієї колекції у 1826 р. був створений Керченський музей старожитностей. За рік до цього аналогічний музей був відкритий в Одесі. Але найбільш дієвим у галузі археологічних пошуків і наукової діяльності був Керченський музей. В ньому працювали П. Дебрюкс, А. І. Стемпковський. Вони провели дуже цінні дослідження на території Європейського Боспора: виконали зйомки планів городищ і науково

¹ Х. Ф. Роммель. Пять лет истории Харьковского университета, стор. 70, 71.

² В. И. Срезневский. В. В. Пассек и его письма к И. И. Срезневскому. — «Русская старина», 1893, № 5, стор. 379, 381, 386.

³ Лист В. В. Пассека до матері від 17 травня 1832 р. — Харківський філіал Державного історичного архіву УРСР (ДІА), ф. 278, од. зб. 526, арк. 2; В. В. Пассек. Курганы и городище в Харьковской губернии. ЖМНП, 1837, № 9.

⁴ В. В. Пассек. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов. — «Русский исторический сборник», т. III, кн. 3, 1839; Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, Харьков, 1962, стор. 292.

⁵ В. В. Пассек. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов. — «Русский исторический сборник», т. III, кн. 3, 1839, стор. 389.

⁶ Харківський філіал ДІА УРСР, ф. 278, од. зб. 926, арк. 2.

⁷ Ф. Ляшков. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. — ЗООИД, ч. II, т. XIV, Одесса, 1886, стор. 342.

⁸ В. Н. Юргевич. Об археологических розысканиях и открытиях в Южной России, предшествующих учреждению Одесского общества истории и древности. — ЗООИД, т. XIV, Одесса 1886, стор. 27—52.

⁹ Зеленецкий. Жизнь и ученая деятельность И. Бларамберга. — ЗООИД, т. II, 1848, стор. 225.

описали їх¹. Праці цих дослідників і сьогодні не втратили цінності для археологів, які вивчають Боспор².

Серйозні польові дослідження провів учень А. І. Стемпковського археолог-практик А. Б. Ашик³. Про виконану ним роботу свідчить монументальна праця «Боспорське царство» (ч. I—III), видана протягом 1848—1880 рр. Вона знайомить з становищем археології у першій половині XIX ст.

Важливим центром формування перших археологічних товариств був Київ. На початку 20-х років XIX ст. тут функціонувало товариство любителів місцевих старожитностей. У 1824 р. його діяльність була дозволена «височайшим» наказом «Про відшукування, розкриття і відновлення місцевих старожитностей»⁴. Суть наказу полягала в тому, що уряд Миколи I доручав нагляд за археологічними дослідженнями губернаторам, а кошти мали вносити любителі старовини.

Серед перших діячів цього товариства слід відзначити М. Ф. Берлінського, що займався історичною топографією Києва⁵, і К. А. Лохвицького, який вивчав древньоруські пам'ятки у Києві. Саме К. А. Лохвицький, провівши розкопки, виявив у 1832—1833 роках рештки Золотих воріт⁶, також ряд інших старовинних будов. Трохи раніше, у 1824 р., він знайшов рештки Десятинної церкви. Це була в основному діяльність археологів-самоучок, які не мали ні достатніх коштів, ні спеціальної підготовки.

У 1835 р. це товариство любителів офіційно було оформлено у «Тимчасовий комітет вишукування старожитностей у Києві». Тепер йому були виділені і невеликі державні кошти для проведення археологічних досліджень і описування старожитностей⁷. Але до кінця 30-х років ця офіційна установа активно себе не проявила⁸. Єдиним значним її успіхом було відкриття при університеті у березні 1837 р. музею старожитностей⁹. В основу його колекцій були покладені приватні зібрання, в тому числі і зібрання його першого директора К. Лохвицького¹⁰.

Таким чином, уже протягом перших чотирьох десятиліть XIX ст. на території України виникає ряд археологічних установ. У створенні їх велику роль відіграли громадські діячі та археологи-любители. Внаслідок їхньої діяльності був нагромаджений фактичний матеріал і звернута увага на місцеві старожитності.

Перші кроки щодо об'єднання наукових сил, виявлення і описування деяких пам'яток на значній території України зробило Харківське

¹ П. Дебрюкс. Описание развалин и исследование древних городов и укреплений, некогда существовавших на европейском Босфоре. — ЗООИД, т. IV, Одесса 1868, стор. 3—38.

² В. Ф. Гайдукевич. Боспорский город Илурат. — «Советская археология», т. XIII, стор. 174; Його ж. Босфорское царство, М.—Л., 1949.

³ Архив ЛОИА, ф. 6, оп. 31, спр 1834, арк. 2, 3, 6, 8; В. В. Шкорпил. Ашик и Корейша. — ИТУАК, 1907, № 4, стор. 64.

⁴ «Киевлянин», 1895, № 145.

⁵ М. Ф. Берлинский. Краткое описание Киева, содержащее исторический перечень всего города, Спб. 1920; П. П. Голочко. Вопросы исторической топографии древнего Киева. Автореферат канд. дисс. Киев, 1966, стор. 4.

⁶ Н. Оглоблин. Из бумаг К. А. Лохвицкого. — «Киевская старина», т. XXVI, 1889, стор. 234, 239, 242.

⁷ Н. Б. (Беляшевский). К 50-летию университета св. Владимира. Очерки и заметки по истории университета, Киев, 1884, стор. 62.

⁸ Н. Н. Мурзакевич. Автобиография, Спб., 1886, стор. 120—121.

⁹ Отчет о действиях Вр. комитета изыскания древностей в Киеве в 1937 г. — ЖМНП, 1838, ч. XVIII, стор. 78—79.

¹⁰ В. І. Щербина. Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. — «Україна», 1929, кн. 32, стор. 10—14.

товариство наук. На півдні України великого значення набув Керченський музей стародавностей, який дістав права наукової установи і займався систематичним вивченням Боспорського царства. Цінні археологічні колекції поступово нагромаджували музеї Феодосії, Миколаєва, Одеси. Це сприяло не тільки збереженню і нагромадженню археологічних джерел, але й популяризації археологічних знань.

У Києві в середині 20—30-х років XIX ст. створюються археологічні установи, що вивчали слов'янські староживності і поклали початок систематичним польовим дослідженням Києва, зокрема вивченню його історичної топографії.

Поступово на Україні утворюються археологічні центри, де відбувається перехід від любительської до наукової археології і поступово виділяється певне коло основних наукових проблем. Серед них на перший план висувуються питання скіфської, античної і слов'яно-руської археології.